

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor God en Vaderland: Het werk van geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht tijdens de Tweede Wereldoorlog
Scherjon, T.J.H.

Citation

Scherjon, T. J. H. (2021). *Voor God en Vaderland: Het werk van geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3254514>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Voor God en Vaderland

Het werk van geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht
tijdens de Tweede Wereldoorlog

Student: T.J.H. Scherjon
Woordenaantal: 17.914
Datum: 08-09-2021
Eerste lezer: Prof. dr. B. Schoenmaker
Tweede lezer: Dr. A.M.C. van Dissel

Masterscriptie

Master Politics, Culture and National Identities: 1789 to the Present

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Ontstaansgeschiedenis van de geestelijke verzorging	13
Geestelijke verzorging vóór de Eerste Wereldoorlog	14
Geestelijke verzorging gedurende de Eerste Wereldoorlog	16
Geestelijke verzorging gedurende het interbellum	19
Van “vechtende-geestelijke” naar “ziel-zorgende-geestelijke”	22
Hoofdstuk 2: Geestelijk verzorgers tijdens de Meidagen	24
De realiteit van oorlog	25
Geestelijke verzorging op de Grebbeberg	27
Geestelijk verzorgers in de Rotterdamse vuurzee	29
Geestelijke bijstand te midden van het geweld.....	30
Meer dan geestelijke bijstand.....	33
Hoofdstuk 3: Geestelijke verzorging achter het prikkeldraad	39
Van “ <i>Großmütigkeit</i> ” terug naar krijgsgevangenschap.....	40
Komst van geestelijk verzorgers naar de krijgsgevangenkampen	42
Geestelijk werk in de kampen.....	44
Geloof omringd door geweld.....	48
Conclusie	53
Literatuurlijst.....	59
Primaire literatuur	59
Archiefmateriaal.....	59
Boeken	59
Websites	59
Secundaire literatuur.....	60
Boeken en artikelen	60
Websites	63

Inleiding

Uit oorlogsdroom wakker – spring uit bed – allemaal vliegtuigen – vlak over ons huis – Duitsche. Wat is er aan de hand? Vlug aangekleed; naar de Staf – graad 4. (...) s' Avonds druk; kanongebulder; vliegtuig geraakt. Hoe is het met mijn vrouw en kinderen! God die het weet. We kunnen slechts bidden en vertrouwen.¹

Hervormd predikant en majoor J.G. Knottnerus was als geestelijk verzorger van het 10de Regiment Infanterie gedurende de Meidagen van 1940 gestationeerd op de Grebbelinie. Zijn ervaringen zijn ons nagebleven in zijn postuum gepubliceerde dagboek *Veldprediker in mobilisatietijd. Dagboek van dominee J.G. Knottnerus. Grebbelinie 1939-1940* (2014). Zijn dagboek geeft ons een indruk van de grote onzekerheid en stress die het oorlogsgeweld teweeg bracht. Zo schetst het bovenstaande citaat in slechts enkele regels een aangrijpend en levendig beeld van zijn ervaringen op 10 mei 1940. Van het geraas van vliegtuigen en het dreunen van kanonnen tot zijn wanhopige vraag wat het oorlogsgeweld zou aanrichten. Hiermee fungeert dit egodocument als een venster op deze dramatische dagen. In het publieke debat spelen de oorlog en bezetting nog altijd een grote rol en in ons collectieve geheugen vormen deze jaren een sleutelmoment. De Britse historicus Keith Lowe betitelde de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) zelfs als een 'obsessie'.²

Het dagboek van Knottnerus grijpt niet alleen naar de keel, het geeft ook inzicht in de belevingswereld en taken van een man die daadwerkelijk in de arena stond. Het laat niet de ervaring zien van een groot staatsman of generaal, maar van een geestelijk verzorger die, te midden van het geweld, naast de militairen stond in de barakken en kazematten. Geestelijk verzorgers namen binnen de Nederlandse krijgsmacht een bijzondere positie in. Vanuit hun religieuze en maatschappelijke achtergrond genoten zij een positie met aanzien en beschouwden de militaire aangelegenheden beduidend anders dan de reguliere soldaten of officieren. De geestelijk verzorgers stelden het morele aspect binnen de krijgsmacht op de voorgrond, terwijl de militairen naar de strategische en politieke aspecten keken. Daarnaast

¹ Martin Brink, Jan de Vries en Egbert Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd. Dagboek van dominee J.G. Knottnerus. Grebbelinie 1939-1940* (Barneveld 2004) 217.

² TED, https://www.ted.com/talks/keith_lowe_why_we_need_to_stop_obsessing_over_world_war_ii (geraadpleegd 10-05-2021).

waren zij voor “Jan Soldaat” een schakel met het thuisfront, de krijgsmacht en de zendende instanties (e.g. Rooms-Katholieke Kerk en de diverse protestantse kerken). Binnen de krijgsmacht verzorgden zij ook religieuze rituelen, stonden de militairen bij en fungeerden als “praatpaal”.³ Ten slotte vervulden zij een functie in een organisatie die, gezien vanuit de burgermaatschappij, een bijzondere taak had: oorlogsvoering. Terwijl burgers alleen in zeldzame gevallen een medemens mogen doden, is het voor militairen gewettigd om hun tegenstanders in bepaalde omstandigheden te doden en worden zij daar dan ook actief op getraind. Hoofdkrijgsmachtpredikant G.L. Born bestempelde deze werkzaamheden als ‘op zijn minst ethisch paradoxaal’.⁴ Geestelijk verzorgers moesten binnen deze ingewikkelde context invulling geven aan hun werkzaamheden en dat terwijl zij werden blootgesteld aan oorlogsgeweld.

Geestelijk verzorgers nemen binnen de krijgsmacht daarmee een bijzonder rol in, desondanks zijn er weinig publicaties verschenen over de geestelijke verzorging. Onderzoeker A.J. Donckers constateerde dat in het twaalfdelige werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994) van historicus Loe de Jong de ‘begrippen geestelijke verzorging, aalmoezenier of legerpredikant zelfs in het geheel niet’ voorkwamen.⁵ Ook historici Els Boon en Jan Hoffenaar en krijgsmachtpredikant Wilco Veltkamp noteerden in de bundel *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (2017) eenzelfde constatering: ‘De bestudering van de geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht is er tot nu toe zeer bekaaid van afgekomen’.⁶ Niet alleen de protestantse geestelijke verzorging is zeer summier bestudeerd, de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht in haar totaliteit is slechts mondjesmaat onderzocht. De enkele onderzoekers die hierover hebben gepubliceerd, behandelden de geestelijke verzorging voornamelijk vanuit hun eigen religieuze denominatie. Terwijl de voorgenoemde bundel vanuit het protestantse perspectief was geschreven, onderzocht aalmoezenier Ger Wildering in zijn werk *Morele vorming in de krijgsmacht. Een*

³ Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp, ‘Inleiding. Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht: een verkenning’ in: Idem, *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 7-14, aldaar 10.

⁴ G.L. Born, ‘Geestelijke verzorging: dichtbij, adequaat en doelmatig’, *Militaire Spectator* 167:12 (1998) 617-623, aldaar 618.

⁵ A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004) 14.

⁶ Boon, Hoffenaar en Veltkamp, ‘Inleiding’, 10.

katholiek perspectief (2014) vooral de katholieke invalshoek. Historicus Jules Brabers beschreef op zijn beurt in *Van Pioniers tot Professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (2006) hoofdzakelijk de raads mannen en -vrouwen van de humanistisch geestelijke verzorging. Een overkoepelend werk, die de religieuze denominaties kan overstijgen, ontbreekt en is daarom broodnodig. Allereerst omdat geestelijk verzorgers van verschillende religieuze huize betrokken waren bij hetzelfde conflict en ook omdat zij, vanuit hun eigen (religieuze) referentiekader, anders tegen situaties aankeken. Door een diverse groep van geestelijk verzorgers in beeld te brengen, krijgen wij een beter en rijker beeld van hun taken en ervaringen. Hierdoor zullen we ons minder snel blind staren op één groep en haar zedende instantie en is een comparatieve, overkoepelende kijk mogelijk.

Het tweede hiaat is een tekort aan publicaties over de egodocumenten van geestelijk verzorgers. Zo constateerden Boon, Hoffenaar en Veltkamp dat ‘wetenschappelijke studies gebaseerd op diepgravend bronnenonderzoek nog niet geschreven’ zijn.⁷ Zij plaatsten deze opmerking weliswaar bij de werken over protestantse geestelijk verzorgers, maar dat is – in mijn ogen – ook het geval voor de geestelijke verzorging in brede zin. In de historiografie zijn er weinig publicaties te vinden over de egodocumenten van de geestelijk verzorgers. Dat is jammer, want deze werken tonen een ander beeld van de krijgsmacht en de activiteiten en ervaringen die geestelijk verzorgers opdeden in hun functie. Zonder hun optiek ontbreekt een cruciaal onderdeel van de geschiedschrijving. Historicus Hanneke Takken stuitte ook op het gebrek aan deze bronnen: ‘Only a few dated works about and written by individual army preachers exist about chaplains in the Dutch armed forces.’⁸ Het werk van Boon, Hoffenaar en Veltkamp was, om hun eigen woorden te gebruiken, slechts een ‘eerste stap naar een meer omvattende bestudering van protestantse geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht’.⁹ Dit onderzoek staat onder andere op de schouders van dit werk, maar zal zich niet tot de protestantse denominatie beperken.

In het onderzoek zal er worden gekeken naar de rol en ervaringen van geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht gedurende de Tweede Wereldoorlog. Er is relatief veel aandacht geweest voor de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, met name

⁷ Ibidem.

⁸ Hanneke Takken, ‘Els Boon, Jan Hoffenaar, Wilco Veltkamp (eds.), Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914’, *Low Countries Historical Review* 132 (2017) 1-3, aldaar 1.

⁹ Boon, Hoffenaar en Veltkamp, ‘Inleiding’, 10.

rond de aanstelling van geestelijk verzorgers in 1914 en de mobilisatie vanwege de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). L.A.M. Goossens, een priester die in 1944 aalmoezenier werd bij de Stoottroepen en in 1955 werd benoemd tot vlootaalmoezenier, schreef het werk *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling* (1974). De publicatie is door verschillende auteurs door de jaren heen aangehaald, maar er kleven wel bezwaren aan. Zo is het werk al bijna vijftig jaar oud en beperkte het onderzoek zich voornamelijk tot de beginjaren, getuige het voorwoord: 'Voor de periode na 1920 volgen hier slechts heel summiere gegevens en globale ontwikkelingslijnen.'¹⁰ Ook in meer recente publicaties bleef de Tweede Wereldoorlog grotendeels onbesproken. Zo had J.L. Swarte in zijn proefschrift *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Between Two Stools. Chaplaincy in the Armed Forces* (1993) aandacht voor de vooroorlogse en naoorlogse periode, maar de activiteiten tijdens de oorlog kwamen slechts kort aan bod. Het meest typerend voor het gebrek aan oog voor de activiteiten van geestelijk verzorgers gedurende de Tweede Wereldoorlog, is het proefschrift *Krijgsmachtpastoraat in Nederland. Ontstaan, Doelstelling, Problemen* (1985) van C. van Wingerden. In het werk werd de ontstaansgeschiedenis uitgebreid uiteengezet, met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog. In krap twee pagina's werd deze invloedrijke periode behandeld.¹¹

Deze academische tekortkomingen betreffen niet alleen Nederland. Volgens Takken zijn de Nederlandse geestelijk verzorgers ook in de internationale literatuur onderbelicht gebleven:

The only international history of military chaplains, Doris L. Bergen's *The Sword of the Lord* (2004), does not feature Dutch examples. The history of these men and women has been largely neglected in historiography.¹²

Gelukkig zijn er wel enkele invloedrijke buitenlandse publicaties over de werken van geestelijk verzorgers tijdens (moderne) oorlogen. Zo onderzocht historicus Patrick J. Houlihan in zijn werk *Catholicism and the Great War. Religion and Everyday Life in Germany and Austria-Hungary, 1914-1922* (2015) Duitse en Oostenrijk-Hongaarse aalmoezeniers onder andere ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Historicus Annette Becker beschreef op haar beurt de

¹⁰ L.A.M. Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling* (Voorburg/Den Haag 1974) 6.

¹¹ C. van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland. Ontstaan, doelstelling, problemen* (Tilburg 1985) 45-47.

¹² Takken, 'Met het Woord onder de wapenen', 1.

Franse zijde van het verhaal in *War and Faith: The Religious Imagination in France, 1914-1930* (1998). Er zijn ook buitenlandse werken verschenen over geestelijk verzorgers die actief waren gedurende de Tweede Wereldoorlog. Historicus Michael Snape keek in zijn publicatie *God and the British Soldier. Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (2005) naar de rol van Britse geestelijken¹³. Vermeldenswaardig zijn ook onderzoeken verricht naar werken van individuele geestelijk verzorgers. Zo zijn de teksten van de Amerikaanse geestelijk verzorger Israel Yost postuum uitgebracht onder de titel *Combat Chaplain. The Personal Story of the WWII Chaplain of the Japanese American 100th Battalion* (2006). Voor het werk *The Chaplain's Conflict. Good and Evil in a War Hospital, 1943-1945* (2012) baseerde historicus Tennant McWilliams zich op de persoonlijke documenten van geestelijk verzorger Renwick Kennedy tijdens zijn dienst in de Amerikaanse krijgsmacht. De lijst recente buitenlandse publicaties over geestelijke verzorging in krijgsverband laat zien dat op internationaal vlak de interesse wel degelijk leeft, ook al is het, zoals Takken aangaf, fragmentair.

De twintigste eeuw valt niet volledig te begrijpen zonder naar religieuze aspecten te kijken. Dominee J.J. Buskes jr. was zich hier terdege van bewust. Na de oorlog schetste hij in het werk *Waar stond de kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (1947) een beeld van de rol van de Nederlandse Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog. Religie was in zijn optiek de rode draad in de historie en samenleving:

De kerk heeft in ons volksleven door de eeuwen heen een belangrijke plaats ingenomen. Vaderlandsche geschiedenis en kerkgeschiedenis kunnen wij wel onderscheiden, echter onmogelijk scheiden.¹⁴

Willen wij het militaire leven doorgronden, dan is het cruciaal om inzicht te krijgen in de beleving en overtuigingen van geestelijk verzorgers. Zo schreef ook historicus Philip Jenkins: 'Religion is essential to understanding the war, to understanding why people went to war, what they hoped to achieve through war, and why they stayed at war.'¹⁵ Hoewel hij dit schreef over de Eerste Wereldoorlog, is het ook van toepassing op de oorlogen die daarop volgden.

Een specifiek aspect dat in het licht van de voorgenoemde constatering nader onderzocht dient te worden, betreft de geweldservaringen van de geestelijk verzorgers.

¹³ Met de aanduiding 'geestelijken' wordt in dit onderzoek gerefereerd aan een 'dienaar van de kerk'. Het verwijst niet louter naar rooms-katholieke dienaren, maar ook naar protestantse dienaren.

¹⁴ J.J. Buskes jr., *Waar stond de kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam 1947) 1.

¹⁵ Philip Jenkins, *The Great and Holy War. How World War I Became a Religious Crusade* (New York 2014) 5.

Geweld is immers een centraal aspect van oorlogsvoering – zowel fysiek als mentaal. In 1994 benadrukte aalmoezenier N.H.F. Morpey dit feit: ‘Tot de kern van het militaire beroep behoort het uitoefenen van – en dus ook het ondergaan en omgaan met – geweld.’¹⁶ Geestelijk verzorgers fungeerden in de Tweede Wereldoorlog niet alleen als een belangrijke schakel in de vorming en begeleiding van militairen, maar waren zelf ook slachtoffers van geweld. Hans Hermans schreef, in samenwerking met hoofdlegeraalmoezenier H.J.J.M. Van Straelen, kort na de oorlog het werk *Priesters in het veldgrijs* (1945) en verwoordde de persoonlijke gevolgen van oorlogsgeweld aldus: ‘De moderne oorlog tast niet slechts alle maatschappelijke verhoudingen aan, hij grijpt den mensch ook in het diepst van zijn gemoed.’¹⁷ Het gaat veel verder dan slechts een militair conflict: ‘In den oorlog botsen de machten van goed en kwaad in iedere menschenziel heviger tegen elkaar dan ooit. Ieder strijdt zijn eigen oorlog – met de dreiging van den dood voor oogen.’¹⁸ Geweld is een zeer schokkende en ingrijpende ervaring, maar heeft ook invloed op de wijze waarop geestelijk verzorgers hun taken konden uitvoeren. Het geweld schiep daarmee (deels) de kaders waarbinnen zij moesten opereren.

Vóór de Tweede Wereldoorlog hadden Nederlandse geestelijk verzorgers weinig ervaring met oorlogsgeweld. Pas vanaf mei 1940 werden zij voor het eerst daadwerkelijk daarmee geconfronteerd. Het is buitengewoon interessant hoe geestelijk verzorgers, vanuit hun religieuze, morele en maatschappelijke achtergrond, omgingen met oorlogsgeweld en wat de gevolgen waren van geweld op hun taken. Wat waren de geweldservaringen van geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht gedurende de Tweede Wereldoorlog en hoe voerden zij, te midden van dit geweld, hun werkzaamheden uit? Konden zij naar hun eigen mening – zoals vastgelegd is in hun egodocumenten – een rol van betekenis spelen en de militairen bijstaan gedurende de geweldserupties?

In het onderzoek naar de thema’s geweld, krijgsmacht en religie is een heldere afbakening cruciaal om onnodige uitweidingen te voorkomen en tot de kern van het onderzoek te komen. Het onderzoek zal zich primair richten op de rol en functie van veldpredikers¹⁹ en aalmoezeniers betrokken bij de Nederlandse landmacht gedurende de Tweede Wereldoorlog. Daarbij zal met name worden gekeken naar de geweldservaringen die

¹⁶ N.H.F. Morpey, ‘Ten geleide’, *Kernvraag* 105:2 (1994) 5, aldaar 5.

¹⁷ Hans Hermans, *Priesters in het veldgrijs* (Bussum 1945) VII.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ De termen veldprediker en legerpredikant worden, ondanks de verschillende religieuze ladingen, door elkaar heen gebruikt, omdat de geestelijken en de krijgsmacht dat in hun teksten ook deden.

zij in hun functie opdeden gedurende deze periode. Welke vormen van geweld maakten zij mee en hoe reageerden zij daarop? Daarnaast zal de rol van de geestelijk verzorger aan bod komen. Welke activiteiten ontplooiden zij en hoe gaven zij inhoud aan hun rol gedurende de oorlog? Er zal met name worden gekeken naar de oorlogservaringen in Noordwest-Europa (e.g. Nederland en Duitsland). Er is voor gekozen om de gebeurtenissen in het voormalige Nederlands-Indië niet in het onderzoek te betrekken, omdat Donckers recentelijk in zijn werk *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (2004) al hiernaar heeft gekeken. Daarnaast zal het onderzoek zich beperken tot christelijke geestelijk verzorgers. Hoewel vanaf 1944 ook joodse geestelijk verzorgers werden benoemd, waren hun aantallen dermate laag dat er geen goed beeld van hun ervaringen en werkzaamheden ten tijde van de oorlog kan worden geschetst.²⁰

Naast een breed scala aan secundaire werken, wordt het leeuwendeel van het onderzoek gebaseerd op contemporaine en retrospectieve egodocumenten van de geestelijk verzorgers zélf. Deze bronnen variëren van brieven tot postuum gepubliceerde geschriften. De teksten zijn nauwgezet bestudeerd om de ervaringen van geestelijk verzorgers met geweld te kunnen doorgronden. Hierbij is er oog voor de werken van geestelijken van verschillende religieuze huize. Door hun teksten naast elkaar te leggen ontstaat op een overzichtelijke wijze inzicht in de (eventuele) verschillen tussen katholieke en protestantse geestelijk verzorgers wat betreft de taken en geweldservaringen.

Bij het gebruik van dit soort bronnen dienen enkele kanttekeningen te worden geplaatst. Allereerst rijst de vraag óf, en in welke mate, onderzoekers die weinig tot geen ervaring hebben gehad met oorlogsgeweld, deze egodocumenten goed kunnen doorgronden. De Nederlandse militair Wim²¹ werd in een interview aldus geciteerd: ‘Wim is ervan overtuigd dat wie dergelijke ervaringen niet heeft meegemaakt eigenlijk niet kan begrijpen wat de militairen hebben doorstaan.’²² Ten tweede zijn egodocumenten subjectieve bronnen. Ze zijn geschreven door de persoon zélf en dus sterk onderhevig aan zijn of haar referentiekader. Hierbij moet ook rekening worden gehouden met het feit dat herinneringen door de jaren heen en onder druk van oorlogsgeweld kunnen vervormen of dat men zelfs gebeurtenissen

²⁰ Jules Brabers, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006) 21.

²¹ Pseudoniem.

²² Karlijn Demasure, ‘God bestuurt: De rol van de spiritualiteit in de constructie van betekenis in het kader van de militaire uitzending’, *Verbum et Ecclesia* 35:2 (2014) 1-9, aldaar 7.

kan vergeten of inbeelden.²³ Ten slotte is er informatieschaarste. Allereerst doordat er sprake was van zelfcensuur en Duitse censuur. Het is zeer aannemelijk dat geestelijk verzorgers terughoudend waren in het bijhouden van hun ervaringen vanwege represailles. Daarnaast is het belangrijk te constateren dat er gedurende de Tweede Wereldoorlog weinig geestelijk verzorgers actief waren en slechts enkelen hun ervaringen hebben genoteerd of laten vastleggen. Ook beval opperbevelhebber Henri Winkelman na de capitulatie van de Nederlandse krijgsmacht op 14 mei 1940 dat de militaire archieven in het land moesten worden vernietigd, waaronder die van de geestelijke verzorging.²⁴ De enkele egodocumenten die tot onze beschikking staan, geven ons desondanks een goed beeld van het leven en werk van geestelijk verzorgers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door de toepassing van een gedegen bronnenkritiek en een aandachtige analyse kunnen deze werken op een verantwoorde wijze inzicht geven in deze turbulente periode.

In dit onderzoek zal allereerst een beschrijving worden gegeven van de ontstaansgeschiedenis van de geestelijke verzorging in Nederland en de betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij de Nederlandse krijgsmacht. Er zal oog zijn voor zowel de periode vóór de Eerste Wereldoorlog, als voor het interbellum. Dit geeft ons de historische context om in de volgende hoofdstukken op voort te kunnen bouwen. In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op de activiteiten en ervaringen van geestelijk verzorgers gedurende de Meidagen van 1940. Welke taken voerden ze onder de oorlogsomstandigheden uit? Welke gevoelens leverde het oorlogsgeweld hen op? Vanwege de bronnenschaarste zal het onderzoek zich beperken tot de oorlogshandelingen rond de Grebbeberg en in Rotterdam. Het derde hoofdstuk behandelt de ervaringen van enkele geestelijk verzorgers in krijgsgevangenkampen in het "Oosten". Welke geweldsvormen ervoeren zij en welke invloed had het geweld op hun werkzaamheden in de kampen? Vonden de geestelijk verzorgers dat zij zich, ondanks het geweld, nuttig konden maken?

Het is niet alleen voor de academische wereld interessant om de geestelijk verzorgers betrokken bij de Nederlandse krijgsmacht te onderzoeken. Ook voor de militaire organisatie dient het een belangrijk doel. Volgens H.H.J. Ploeg, in het verleden betrokken bij het

²³ Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing. Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare* (Londen 1999) 7-12.

²⁴ Ids Smedema, "Opletten en niet in de weg lopen is het enige parool". Veldpredikers in de meidagen van 1940' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 35-51, aldaar 37.

Nederlandse veteranenbeleid, is nazorg cruciaal voor het behandelen van de fysieke en psychische schade, mede omdat deze zorg een bepaald stuk erkenning geeft.²⁵ In het verleden hebben militairen aangekaart dat het hier aan ontbrak. Geestelijk verzorgers zouden hier een passende rol in kunnen spelen. Krijgsmachtaalmoezenier Liduina van den Broek voerde gesprekken met velerlei (ex-)militairen. Zij constateerde dat militairen hun terugkomst soms ervoeren als een 'koude douche'.²⁶ Zo gaven Nederlandse militairen die tussen 1979 en 1985 naar Libanon waren uitgezonden in het kader van de VN-vredesmissie aan, dat zij bij terugkomst moesten vechten tegen het beeld dat zij op "strandvakantie" waren geweest. Ook de ervaringen van de Dutchbat-veteranen die deel uitmaakten van de VN-vredesmacht in het voormalige Joegoslavië illustreren de tekortgeschoten nazorg. In navolging van de Commissie-Borstlap, die onderzoek deed naar de Dutchbat-veteranen, poogde minister van Defensie Ank Bijleveld alsnog tegemoet te komen aan het ervaren gebrek aan erkenning en waardering.²⁷ Hoewel er vooruitgang wordt geboekt, is het werk nog niet voltooid. Volgens Ploeg is dit een taak voor de gehele samenleving:

Het is ook van groot belang dat de militairen die terugkeren ook in de samenleving een klankbord vinden voor de zingeving van hun uitzending en de opgedane ervaringen. Zo die erkenning in de samenleving niet wordt gevonden kan dat gevolgen hebben voor de persoonlijke verwerking van de traumatische beleving van oorlog en geweld.²⁸

Door het aanbieden van nazorg en zingeving, kunnen geestelijk verzorgers het leed van militairen in de kazernes, op het slagveld en bij terugkomst verlichten. Het belang van erkenning zal volgens Ploeg in de toekomst niet verminderen: 'Erkenning blijft een niet te onderschatten factor in het (toekomstige) veteranenbeleid.'²⁹ Bij toekomstige militaire missies zal er derhalve een belangrijke taak voor geestelijk verzorgers weggelegd moeten zijn. In een soms chaotische en snel veranderende wereld, loont het om te reflecteren op hun

²⁵ H.H.J. Ploeg, 'Nazorg en erkenning. Hoekstenen van het veteranenbeleid', *Kernvraag* 114:4 (1997) 29-38, aldaar 29-30.

²⁶ Liduina van den Broek, 'Rooms-katholieke geestelijke verzorging aan veteranen buiten dienst' in: Ger Wildering, René de Boer en Ruurd van der Weg eds., *Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht als ambacht. Over het gebruik van methodiek binnen morele vorming* (Budel 2016) 108-128, aldaar 120.

²⁷ Minister van Defensie, <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/12/12/bijleveld-%E2%80%98dutchbatters-verdienen-respect-voor-het-beste-willen-maken-in-onmogelijke-positie%E2%80%99> (geraadpleegd 10-05-2021).

²⁸ Ploeg, 'Nazorg en erkenning', 33-34.

²⁹ Ibidem, 29.

historie. Dit onderzoek biedt daarmee inzicht in de rol die geestelijk verzorgers kunnen spelen, zodat we er lessen voor toekomstige inzet uit kunnen trekken. Om met de woorden van de Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero te spreken: 'Niet op de hoogte zijn van wat zich voor je geboorte heeft afgespeeld, is altijd een kind blijven.'³⁰

³⁰ Marcus Tullius Cicero, *Brutus. Orator*, vert. G.L. Hendrickson en H.M. Hubbell (Cambridge 1939) 395.

Hoofdstuk 1: Ontstaansgeschiedenis van de geestelijke verzorging

Voor de geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht is 28 augustus 1914 een mijlpaal.³¹ Op die dag benoemde koningin Wilhelmina door middel van een Koninklijk Besluit acht veldpredikers en vier aalmoezeniers.³² Het zou de basis vormen voor de moderne geestelijke verzorging in de krijgsmacht. Sinds die tijd is deze organisatie beduidend veelkleuriger geworden. Aan het begin bekommerden louter protestantse en rooms-katholieke geestelijken zich om 'de zielzorg van de militairen hunner divisie welke tot hunne kerk behoren', zoals de instructies in 1914 luidde.³³ Ongeveer dertig jaar na deze memorabele dag werden de eerste joodse geestelijk verzorgers aangesteld voor de joodse militairen die dienstnamen in de Prinses Irene Brigade.³⁴ Het zou nog tot 1964 duren voordat de humanistische raadsmanen en -vrouwen actief werden bij de krijgsmacht. Pas aan het begin van de 21ste eeuw werden ook hindoeïstische, islamitische en boeddhistische geestelijk verzorgers aangesteld.³⁵

Gedurende de honderd jaar dat deze dienst bestaat, is er, ondanks de aanpassingen en veranderde tijdgeest, volgens C. Smit, predikant-secretaris van de dienst Protestantse Geestelijke Verzorging, veel hetzelfde gebleven. Hij sprak van 'accentverschuivingen'.³⁶ De organisatie kent desondanks een roerige geschiedenis. Voordat we dieper ingaan op de werken van geestelijk verzorgers tijdens de Tweede Wereldoorlog, is het van belang om de ontstaansgeschiedenis van de geestelijke verzorging en haar taken tot de Tweede Wereldoorlog uiteen te zetten.

³¹ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 5.

³² H. Janssen, 'De geestelijke verzorging der protestantsche militairen gedurende de mobilisatie 1914-1918' in: J. Kooiman ed., *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914* (Arnhem z.j.) 260-276, aldaar 261.

³³ David Claus, 'De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918', *Militaire spectator* 183:7/8 (2014) 349-362, aldaar 349.

³⁴ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 21.

³⁵ Boon, Hoffenaar en Veltkamp, 'Inleiding', 9; Ministerie van Defensie, <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/08/17/embleem-voor-boeddhistische-geestelijk-verzorgers> (geraadpleegd 10-05-2021); Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht, *Beleidsnota 2019-2022. 'Niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest'* (Den Haag 2018) 25.

³⁶ C. Smit, 'Spiritualiteit in de krijgsmacht. De rol van de geestelijke verzorging bij Defensie', *Militaire Spectator* 182:5 (2013) 237-247, aldaar 237.

Geestelijke verzorging vóór de Eerste Wereldoorlog

De betrokkenheid van geestelijken bij de krijgsmacht kent een lange en kleurrijke historie. In zijn immense ongepubliceerde werk *Herleefd Verleden. Een halve eeuw protestants-geestelijke verzorging in de Nederlandse strijdkrachten (1914-1964). Met enige beschouwingen over de militaire geestelijke verzorging in de eeuwen daaraan voorafgaande.* (z.j.) begon de hervormd hoofdlegerpredikant³⁷ Aaldert Teunis Willem (Bep) de Kluis helemaal bij de 'Primitieven' – een term uit een ander tijdsgewricht.³⁸ Voor De Kluis was duidelijk dat de relatie tussen religie en krijgsmachten niet nieuw was: 'Religie en strijdkrachten hebben de eeuwen door in een nauwe relatie tot elkaar gestaan. Reeds bij de primitieven is dit verband duidelijk aantoonbaar.'³⁹ Om een omvangrijke exegese te voorkomen, worden hier de belangrijkste gebeurtenissen aangeroerd.

In de geschiedenis van de christelijke geestelijke verzorging is het Edict van Milaan (313 n. Chr.) een cruciaal document. Hiermee maakten de Romeinse keizers Constantijn en Licinius het mogelijk dat christelijke priesters konden dienen in het Romeinse leger. De betrokkenheid van christelijke geestelijken binnen legereenheden kwam niet ten einde na de val van het Romeinse Rijk. Volgens militair historicus David Claus bleven geestelijken een rol van betekenis spelen, met name gedurende oorlogen: '[de] band tussen de vorst en geestelijke (...) [was] het sterkst in tijden van oorlog'.⁴⁰ Zo mocht de geestelijke gedurende de middeleeuwen, naast de zielzorg, het vaandel dragen en fungeren als militair adviseur.⁴¹

Het begin van een georganiseerde Nederlandse geestelijke verzorging lag volgens Van Wingerden in Holland. Tijdens een synode te Den Haag in 1590 werden op verzoek van prins Maurits van Oranje veldpredikers aangesteld:

dat syne Excellentie begeert datter twee veldt-predicanten sullen wesen, die het legher volghen om aldaer niet alleene de alghemeene vermaeningen ende gebeden te doen, maar oock de crancke ende ghequetste soldaten in haren noodt by te staen⁴²

³⁷ Deze titel verving in 1947 de titel legerpredikant in algemene dienst.

³⁸ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Collectie De Kluis (506), inventarisnummer 1, bladzijde 1.

³⁹ Ibidem, blz. 1.

⁴⁰ David Claus, 'Variis modis bene fit (Op verschillende wijzen kan het goed gebeuren). Ontstaansgeschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in het leger 1815-1939' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 15-34, aldaar 17.

⁴¹ Ibidem, 'Variis modis bene fit', 15 en 17.

⁴² Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 25.

De predikanten gingen voor in het gebed, zegenden de wapens van militairen, gaven preken en stelden 'dat de regtvaardigheid des Oorlogs aan onze kant is'.⁴³ Het alleenrecht die de predikanten genoten in het Nederlandse leger kwam ten einde na de Franse Tijd. Tussen 1815 en 1840 werden door koning Willem I, naast de predikanten, nu ook aalmoezeniers benoemd. De voornaamste reden hiervoor was het recentelijk gecreëerde Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het protestantse noorden vormde samen met het katholieke zuiden één koninkrijk. De katholieke militairen moesten ook in het leger zielzorg kunnen krijgen. Aan het in dienst nemen van aalmoezeniers kwam weer een einde, nadat de Zuidelijke Nederlanden zich hadden afgescheiden.⁴⁴ Hoewel na de afscheiding nog steeds een aanzienlijke katholieke minderheid in het Noorden woonde, werd het kennelijk niet noodzakelijk geacht om nog katholieke zielzorg te verlenen.

Na de afscheiding volgde een lange periode van vrede en was er weinig aandacht voor de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht. Alleen in de voormalige koloniën, waar wel werd gevochten, bleven predikanten een actieve rol spelen binnen de Nederlandse krijgsmacht. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zorgden met name religieuze gemeenschappen en lokale overheden voor de zielzorg en tehuizen voor militairen. De in 1856 opgerichte Rooms-Katholieke Militairen Vereenigingen stichtten tehuizen waar katholieke pastorale zorg werd aangeboden. Hetzelfde bood de protestantse tegenhanger, de Nederlandsche Militaire Bond uit 1874, aan. Naast het feit dat de overheid weinig interesse toonde in de geestelijke verzorging, genoot de Nederlandse krijgsmacht destijds weinig aanzien. Dit kwam mede door het remplaçantenstelsel uit 1810. Een rijke burger kon dankzij dit stelsel zijn dienstplicht ontlopen door iemand te betalen om zijn dienstplicht over te nemen. Hierdoor dienden voornamelijk mannen uit minder vermogende klassen in het leger. De politieke elite bekommerde zich minder om hen en de geestelijke verzorging werd verwaarloosd.⁴⁵

Met de afschaffing van het remplaçantenstelsel in 1898 werd het Nederlandse leger, om de woorden van Goossens te gebruiken, 'een Volksleger'. Het nieuwe stelsel werd gezien als meer rechtvaardig, omdat mannen uit alle geledingen voor de dienstplicht in aanmerking kwamen.⁴⁶ Door het nieuwe stelsel kwam er volgens Claus ook hernieuwde aandacht voor de

⁴³ Claus, 'Variis modis bene fit', 17.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 11-15; Claus, 'Variis modis bene fit', 17-18.

⁴⁶ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 12; Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 25.

geestelijk verzorgers en de rol die zij als “moreelofficier” zouden kunnen vervullen. Zo stemde minister van Oorlog Johannes Willem Bergansius, na een verzoek van de Nationale Christen Officiëren Vereniging in 1904, in met een subsidie voor het aannemen van een predikant voor de marine. Dit resulteerde pas zes jaar later, in mei 1910, in de aanstelling van vlootpredikant C.J. Warners.⁴⁷

Geestelijke verzorging gedurende de Eerste Wereldoorlog

De oorlogsdreiging in 1914 luidde een nieuw hoofdstuk in voor de geestelijke verzorging in de krijgsmacht. Het Nederlandse leger werd op 31 juli 1914 gemobiliseerd als reactie op het oorlogsgevaar. Terwijl tweehonderdduizend Nederlandse militairen zich opmaakten voor de eventuele oorlog, werden door het hele land aalmoezeniers en veldpredikers verzameld om hen te ondersteunen.⁴⁸ De krijgsmacht was afhankelijk van de verschillende kerkelijke gemeenschappen voor het beschikbaar stellen van deze geestelijken. Daarbij moest de overheid wel toestemming geven. Dit wordt duidelijk uit een brief van de bisschop van Haarlem aan zijn medebisschoppen op 4 augustus:

In verband met de mobilisatie van het Nederl. Leger heb ik aan Z. E. den Minister van Oorlog de aanstelling gevraagd van eenige Priesters tot Aalmoezeniers. Z. Ex. heeft bereidwillig dat verzoek ingewilligd⁴⁹

Terwijl de Gereformeerde Kerken enige tijd wachtten voordat ze tot actie overgingen, ging de Hervormde Kerk al vrij snel aan de slag. Op 5 en 6 augustus werd tijdens de Algemene Synode besloten om meerdere brieven te sturen: een brief waarin predikanten werden opgeroepen zich beschikbaar te stellen voor de functie van veldprediker, een andere brief gericht aan de minister en ten slotte brieven aan kerkenraden om hen aan te moedigen diensten te houden voor de militairen en ze werden verzocht, als zij zonder herder kwamen te staan, het werk van hun predikanten over te nemen.⁵⁰

⁴⁷ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 15-16; George Harinck, ‘Via veldprediker naar legerpredikant. De protestantse kerken en de wederzijdse doordringing van kerk en leger’ in: Enne Koops en Henk van der Linden eds., *De kogel door de kerk? Het Nederlandse christendom en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2014) 107-132, aldaar 111.

⁴⁸ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 34.

⁴⁹ Ibidem, 35.

⁵⁰ Ibidem, 36 en 38.

Na de bereidwilligheid van verschillende kerken en diens gemeenten, lichtte minister van Oorlog Nicolaas Bosboom op 27 augustus 1914 Wilhelmina in: 'Het komt mij thans, nu het leger gemobiliseerd is, wenselijk voor, dat bij den staf der onderscheidene divisiën benoemd worden respectievelijk 1 aalmoezenier en 2 veldpredikers.'⁵¹ Een dag later, op 28 augustus, vond die historische dag plaats waarin acht veldpredikers en vier aalmoezeniers werden benoemd. De reden dat elke divisie twee veldpredikers en slechts één aalmoezenier kreeg, was dat de katholieke gemeenschap als meer uniform werd gezien. Het kerkelijke landschap van de protestanten werd als meer verdeeld geacht en daarom werden veldpredikers voor de verschillende protestantse kerken aangesteld. Dit alles resulteerde in één gereformeerde, één christelijk gereformeerde, één lutherse, één doopsgezinde en vier hervormde geestelijk verzorgers.⁵² Bosboom stelde expliciet dat hij geen geestelijk verzorgers uit De Dageraad, een in 1856 opgerichte vereniging van vrijdenkers, wilde aanstellen, omdat dit een ongewenst precedent zou creëren.⁵³

De aanstelling van geestelijk verzorgers was niet zonder discussie. Dat betrof vooral de inmenging van de overheid in religieuze aangelegenheden en vice versa. Kwam de scheiding van Kerk en Staat niet in het gedrang? Aan wie waren de geestelijken loyaal? Hun kerk of de Nederlandse staat?⁵⁴ De relatie werd ook vanuit de kerken als ongemakkelijk ervaren. De Gereformeerde Kerken stelden na de Synode van Utrecht van 1923 een rapport op waarin deze spanning werd besproken:

dat een Dienaar des Woords, die voor zijn ambt geheel verantwoordelijk wordt aan de Regering en in het geheel niet meer aan de kerken, tot een andere staat des levens is overgegaan.⁵⁵

Desondanks bleven de Gereformeerde Kerken geestelijken naar de krijgsmacht sturen. Voor De Dageraad ging de aanstelling van geestelijken echter veel te ver: 'Nog één stap, en aan iedere kazerne wordt een stel geestelijken benoemd.'⁵⁶ Vanuit hun humanistisch optiek

⁵¹ Ibidem, 38.

⁵² Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 38-40; Janssen, 'De geestelijke verzorging der protestantsche militairen', 261.

⁵³ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 18-19.

⁵⁴ G. Dekker, 'Wel scheiding Kerk en Staat, geen geheel verbroken relatie', *Kernvraag* 109:2 (1996) 37-39, aldaar 37.

⁵⁵ J.L. Swarte, *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Between Two Stools. Chaplaincy in the Armed Forces* (Kampen 1993) 145.

⁵⁶ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 18.

bestond de vrees dat de geestelijk verzorgers hun geloof aan de militairen zouden gaan opdringen.

Ondanks deze vragen werd de geestelijke verzorging verder uitgebreid en stelde de overheid twee hoofden aan die leiding moesten geven aan hun respectievelijke katholieke en protestantse geestelijk verzorgers. Dominee en oud-minister A.S. Talma werd op 27 oktober 1914, na eigen verzoek, benoemd tot legerprediker in algemene dienst en F.J.H. Evers werd, enkele weken na Talma, benoemd tot hoofdaalmoezenier. Zij werden op een verschillende wijze benoemd en hadden een andere instructie. Terwijl Talma werd aangesteld door de minister van Oorlog, werd Evers eerst voorgedragen door het Nederlandse episcopaat.⁵⁷ Daarnaast mocht Talma geen 'ambtelijke bediening' hebben bij een kerkelijke gemeente of 'besturend lid' zijn van een militaire vereniging. De hoofdaalmoezenier had een beduidend andere relatie met diens kerk. Zo luidde het eerste artikel uit diens instructie:

De hoofdaalmoezenier wordt door den Aartsbisschop van Utrecht aan de Regeering voorgedragen. Behoudens zijn verhouding tot zijn kerkelijke overheid staat hij rechtstreeks onder de Ministers van Oorlog en Marine.⁵⁸

Als resultaat van de inspanningen van Talma en Evers werden 24 hulpaalmoezeniers en 24 reserve-veldpredikers aangesteld.⁵⁹

De hernieuwde interesse van de overheid in de geestelijke verzorging ten spijt, stonden de net benoemde geestelijk verzorgers door de jarenlange verwaarlozing, onverwachte mobilisatie en beperkte instructies voor een lastige taak. Het bevel die opperbevelhebber Cornelis Snijders hen op 1 september zond was dat zij verantwoordelijk waren voor 'de zielzorg van de militairen hunner divisie welke tot hunne kerk behoren' en discreet moesten omgaan met militaire informatie.⁶⁰ Wat van de geestelijk verzorgers werd verwacht was dus erg beknopt en niet duidelijk beschreven. Claus stelde dat de veldpredikers tussen 1914 en 1918 ondanks dit probleem succesvol waren: 'Al werkende slaagden de veldpredikers erin voor alle partijen van meerwaarde te zijn.'⁶¹ Door het gebrek aan (concrete) instructies moesten de geestelijk verzorgers hun taken naar eigen oordeel invullen – al was

⁵⁷ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 45.

⁵⁸ Swarte, *Tussen schip en kaai*, 144-145.

⁵⁹ Claus, 'De geestelijke verzorging in het leger te velde', 353; Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 48.

⁶⁰ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 41.

⁶¹ Claus, 'Variis modis bene fit', 31.

dit niet altijd een probleem. Zo stelde vlootpredikant Warners: 'Omtrent de methode van den arbeid zouden we den wensch willen uitspreken: liefst geen bepaalde. Het geldt bij deze arbeid in 't bijzonder variis modis bene fit.'⁶² Warners benadrukte dat er geen eenduidige methode was, maar dat er verschillende methodes waren om kundige geestelijke verzorging te bieden.

Nederland raakte gedurende de Eerste Wereldoorlog niet verstrikt in het oorlogsgeweld van de strijdende mogendheden. Hierdoor beperkte de geestelijke verzorging zich tot de barakken en garnizoenen en deden de geestelijk verzorgers weinig geweldservaringen op. Na de ondertekening van de wapenstilstand op 11 november 1918 werden de Nederlandse legers gedemobiliseerd. Als gevolg van de demobilisatie werd het aantal aalmoezeniers teruggebracht tot vijf, inclusief de hoofdaalmoezenier, en het aantal veldpredikers werd verminderd tot acht, inclusief de legerprediker in algemene dienst.⁶³

Geestelijke verzorging gedurende het interbellum

Gedurende en na de Eerste Wereldoorlog waren er vanuit de religieuze gemeenschappen gemengde reacties over de voorzetting van de geestelijke verzorging tijdens vreedstijd. De Hervormde Kerk wilde de geestelijke verzorging graag continueren. Naar aanleiding van een brief van Bosboom van 14 september 1915 over de toekomstige rol van veldpredikers en aalmoezeniers antwoordde de Hervormde Kerk op 3 november 1915 instemmend:

Het aantal veldpredikers worde in gewone tijden gebracht op 16, benevens 4 aalmoezeniers, zoodat, naar de verhouding van thans, het aantal Nederduitsche Hervormde veldpredikers of – zoals zij later wellicht beter worden genoemd – legerpredikanten, 8 zal bedragen⁶⁴

Binnen de Rooms-Katholieke Kerk heerste in eerste instantie een andere stemming. Naar aanleiding van de vergadering van de bisschoppen op 28 september 1915 ontving de minister een ontradend replek, omdat 'de geestelijke verzorging der R.K. Militairen naar behooren is voorzien, wordt de bestendinging van het instituut der legeraalmoezeniers in vreedstijd geheel

⁶² Ibidem, 32.

⁶³ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 54-55.

⁶⁴ Ibidem, 56.

overbodig geacht.⁶⁵ Na enig overleg kwam men echter op deze brief terug en op 2 december 1919 werden per Koninklijk Besluit alsnog vijf veldpredikers en drie aalmoezeniers benoemd.⁶⁶

De verschillen tussen veldpredikers en aalmoezeniers waren gedurende het interbellum niet alleen zichtbaar op organisatorisch niveau, maar ook in hun werkzaamheden. De aalmoezeniers konden bijvoorbeeld gezamenlijk optrekken door hun kerkelijke uniformiteit. De veldpredikers ondervonden daarentegen door de kerkelijke verscheidenheid problemen. De verdeling tussen rechtzinnigen en vrijzinnigen zorgde ervoor dat garnizoenen twee keer bezocht moesten worden. Tevens bekeken gereformeerde militairen de veldpredikers van vrijzinnige snit met argusogen.⁶⁷

De geestelijke verzorging was gedurende het interbellum onderhevig aan maatschappelijke, politieke en religieuze ontwikkelingen. Na de Eerste Wereldoorlog heersten in Nederland bijvoorbeeld sterke antimilitaristische sentimenten. Tijdens de parlementaire begrotingsbesprekingen van 1924, die De Kluis typeerde als een 'dieptepunt', werden de posities en aantallen van geestelijk verzorgers besproken. Aan de ene kant benadrukte S.D.A.P.-kamerlid A.B. Kleerekoper dat de geestelijken té weinig deden en een té grote uitgave waren. Volgens hem bezochten deze geestelijken wel de hospitalen, maar zaten ze 'de rest van de tijd in de trein'. Aan de andere kant gaf minister van Oorlog J.J.C. van Dijk aan dat geestelijk verzorgers ook in vreedstijd een belangrijke rol vervulden. De overheid bracht immers jongeren bijeen en onttrok hen daarmee aan het ouderlijk toezicht. De geestelijk verzorgers hadden daarmee een bemiddelende en ondersteunende functie en vormden een schakel tussen overheid, kerk en samenleving.⁶⁸

De werkzaamheden van de geestelijk verzorgers tijdens het interbellum is verschillend beoordeeld. Goossens stelde dat gedurende de periode 1920-1939 'geen belangrijke, nieuwe ontwikkelingen' plaats hadden gevonden.⁶⁹ Terwijl hij aangaf dat er slechts kleine aanpassingen waren doorgevoerd, schetsten anderen toch een beduidend ander beeld. Swarte constateerde dat tijdens het interbellum er 'weinig geestelijke verzorgers in de krijgsmacht werkzaam' waren en dat de belangstelling voor de geestelijk verzorgers 'gering'

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem, 57-61.

⁶⁷ Ibidem, 65 en 72.

⁶⁸ Claus, 'Variis modis bene fit', 30-31.

⁶⁹ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 67.

was.⁷⁰ Ook Van Wingerden zag dat er in de jaren twintig en dertig negatieve veranderingen hadden plaatsgevonden:

In 1930 werden er 47 reserve-veldpredikers benoemd en in 1931 61 hulpaalmoezeniers. Zij werden echter “pro memorie” in dienst geroepen en hadden dus bij de mobilisatie van 1939 geen enkele militaire ervaring. Het mocht allemaal geen geld kosten.⁷¹

Niet alleen in Nederland werd de geestelijke verzorging na de Eerste Wereldoorlog verwaarloosd. Ook de Britse krijgsmacht liet een dergelijk beeld zien: ‘the months following the Armistice led to rapid demobilisation and the virtual reversion of army chaplaincy to its pre-war character and role’.⁷² De geestelijke verzorging in Groot-Brittannië was, net als in Nederland, door de Eerste Wereldoorlog gevormd en functioneerde, ondanks de bezuinigen, nog bij de uitbraak van de volgende wereldoorlog:

despite the higher overall ratio of soldiers to chaplains and their smaller numbers in absolute terms, the outbreak of a new European war in September 1939 ensured that the model of army chaplaincy forged in the crucible of the First World War remained substantially the same in the Second.⁷³

Ook in Nederland was er het een en ander veranderd sinds de Eerste Wereldoorlog. Ondanks dat er kort voor de Tweede Wereldoorlog weinig geestelijk verzorgers waren, konden zij voortbouwen op het fundament dat was gelegd gedurende de Grote Oorlog.

Dankzij de positieve houding van de religieuze gemeenschappen en de steun van de overheid kon de geestelijke verzorging zich verder ontwikkelen. Volgens Van Wingerden verliep de mobilisatie in 1939 daardoor anders dan in 1914: ‘Bij de mobilisatie van 1939 stond de zaak van de geestelijke verzorging er aanzienlijk rooskleuriger voor dan bij die van 1914.’⁷⁴ Zo was er de mogelijkheid om hulpaalmoezeniers en reserve-veldpredikers op te roepen. De constatering ‘aanzienlijk rooskleuriger’ is – in mijn ogen – wel erg optimistisch. Terwijl het aantal aalmoezeniers grotendeels gelijk was gebleven, en zelfs na de vergroting van het leger

⁷⁰ Swarte, *Tussen schip en kaai*, 181.

⁷¹ Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 45.

⁷² Michael Snape, *God and the British Soldier. Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (Londen 2005) 117.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 45.

in 1938 in aantal toenam, waren er in 1939 nog slechts vier veldpredikers actief.⁷⁵ Dit kwam mede doordat het een lange tijd duurde voordat de vacatures van gepensioneerde veldpredikers waren vervuld. Van Wingerden moest dan ook constateren: ‘Van continuïteit kon toen nauwelijks meer sprake zijn.’⁷⁶

Dit alles had zijn weerslag op de mobilisatie aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Eind augustus 1939 werden alle aalmoezeniers, hulpaalmoezeniers, veldpredikers en reserve-veldepredikers opgeroepen. Om hoeveel aantallen het precies ging, is niet duidelijk. Zo bemerkte Goossens: ‘De vraag is eenvoudiger dan het antwoord’.⁷⁷ In het begin waren er, naast de zes aalmoezeniers in vaste dienst, 64 hulpaalmoezeniers en op 10 mei 1940 deden nog zeven extra hulpaalmoezeniers hun intrede. Hoeveel (reserve)veldepredikers er waren is nog onduidelijker. Ongeveer tachtig procent van de 140 reserve-veldepredikers was inzetbaar. Zo’n dertig veldpredikers waren niet in staat te mobiliseren doordat ze afgekeurd waren, gevelde door ziekte of omdat zij gebonden waren aan hun gemeenten. Het aantal reserve-veldepredikers werd tijdens de mobilisatie nog wel aangevuld. Na de ontbinding van de Nederlandse krijgsmacht op 15 juli 1940 werden namelijk de dienstverbanden van 124 reserve-veldepredikers beëindigd.⁷⁸ Alles overziend kan worden vastgesteld dat de geestelijk verzorgers pas gedurende de mobilisatie in 1939 weer in grote getale in de kazernes aanwezig waren. Met weinig ervaring, geen duidelijke opdracht, onvoorbereid en werkzaam onder de sceptische ogen van de commandanten moesten de geestelijk verzorgers, om de woorden van Brabers te gebruiken, ‘maar wat improviseren’.⁷⁹

Van “vechtende-geestelijke” naar “ziel-zorgende-geestelijke”

De geestelijke verzorging binnen de Nederlandse krijgsmacht begon niet pas op 28 augustus 1914 met het Koninklijk Besluit van Wilhelmina. Hoewel Boon, Hoffenaar en Veltkamp stelden dat de geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht pas gedurende de mobilisatie vaste vorm kreeg, was er vóór de Eerste Wereldoorlog al sprake van geïnstitutionaliseerde geestelijke verzorging.⁸⁰ De acht veldpredikers en vier aalmoezeniers stonden in een lange historie en konden voortbouwden op de werkzaamheden van hun voorgangers.

⁷⁵ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 69.

⁷⁶ Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 43.

⁷⁷ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 72.

⁷⁸ Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 45.

⁷⁹ Brabers, *Van pioniers tot professionals*, 20-21.

⁸⁰ Boon, Hoffenaar en Veltkamp, ‘Inleiding’, 8.

Gedurende de oudheid en middeleeuwen strekte de taak van de geestelijken verder dan religieuze raad en zielzorg. Naast militair advies, namen zij ook soms de wapens op. Aan deze praktijk was – over het algemeen – al enige tijd een einde aan gekomen, maar na de Haagse Vredesconferentie van 1899 werden deze handelingen officieel verboden.⁸¹ De “vechtende-geestelijke” maakte nu plaats voor de “ziel-zorgende-geestelijke”. Dit betekende natuurlijk niet het einde van de betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij geweld. Naast hun aanwezigheid bij geweld – van vijandige én van eigen zijde – waren ze ook betrokken bij het faciliteren ervan. Door het zegenen van de wapens en het geven van religieuze legitimatie maakten geestelijken oorlogsgeweld acceptabel.

Claus constateerde dat gedurende de oudheid en middeleeuwen de verbinding tussen vorst en geestelijke het sterkst was ten tijde van oorlog. In de moderne tijd was dit niet anders. Tijdens een oorlog werd het belang en nut van geestelijken in de krijgsmacht benadrukt. Een aanstaande oorlog fungeerde als een katalysator en bracht de roep om geestelijke verzorging in een stroomversnelling. Gedurende een periode van vrede daarentegen raakte de geestelijke verzorging al snel in de vergetelheid. Toch werd gedurende periodes van vrede niet alles ter zijde geschoven en bleef de geestelijke verzorging (deels) behouden.

Tussen de aanstelling van de veertien geestelijk verzorgers in 1914 en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de organisatie ingrijpend veranderd en kunnen wij niet spreken, zoals Smit dat deed, van ‘accentverschuivingen’. Willen we de geestelijke verzorging gedurende de Tweede Wereldoorlog doorgronden, dan is begrip van de periode daarvoor cruciaal. Kijkend naar de perikelen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, dan zijn er veel parallellen te zien met de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. De geestelijk verzorgers waren niet goed ingelicht over hun taken, moesten onvoorbereid aan de slag en waren gedwongen om improviserend te werk gaan. Hét grote verschil tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog was hun ervaring van het oorlogsgeweld. De geestelijk verzorgers waren tijdens de Tweede Wereldoorlog niet louter actief in de barakken, maar stonden te midden van het geweld. Welke werkzaamheden konden ze in die omstandigheden uitvoeren?

⁸¹ Bourke, *An Intimate History of Killing*, 276-277.

Hoofdstuk 2: Geestelijk verzorgers tijdens de Meidagen

Voor het eerst sinds de oorlogen van de zeventiende en achttiende eeuw werd Nederland in de vroege morgenuren van de 10de mei 1940 weer door het oorlogsgeweld getroffen – een geweld evenwel dat als middelen niet langer de musket en het primitief veldgeschut kende, maar de gecompliceerde producten der moderne, gemechaniseerde oorlogsindustrie: handgranaten en machinepistolen, mitrailleurs en zware houwitser, tanks en bommenwerpers.⁸²

Nederland raakte op 10 mei 1940 betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Neutraliteit was niet langer een optie. In zijn prestigieuze werk beschreef De Jong de ervaringen met het moderne, mechanische geweld. Niet alleen militairen kregen te maken met de ‘zware houwitser, tanks en bommenwerpers’. Het trof ook de geestelijk verzorgers. Te midden van het oorlogsgeweld moesten zij het moreel hooghouden, in diensten voorgaan en gesprekken voeren. De geestelijke verzorging gedurende de Tweede Wereldoorlog stond niet alleen ten dienste van de militairen, maar, om de woorden van geestelijk verzorger Ids Smedema te gebruiken, ook voor henzelf: ‘Ze preekten – wellicht ook tot zichzelf – een vast vertrouwen, dat, wat er ook gebeuren mocht, Gods hand hen allen zou bewaren, hetzij in dit leven, hetzij over de grens van de dood heen.’⁸³

De ervaringen van geestelijk verzorgers waren sterk afhankelijk van de gevechtslocatie. Om een goed beeld te krijgen van hun beleving en werkzaamheden, zal de nadruk met name liggen op de gevechten op de Grebbeberg en in Rotterdam. Aldaar waren meerdere geestelijk verzorgers getuige van de zware gevechten en hun egodocumenten kunnen ons een weergave geven van hun ervaringen en taken. Hoe ervoeren de geestelijk verzorgers de oorlog en welke rol speelde geweld op hun activiteiten?

⁸² L. de Jong, *Deel 3. Mei '40*. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog ('s-Gravenhage 1970) 1.

⁸³ Smedema, ‘Opletten en niet in de weg lopen’, 39.

De realiteit van oorlog

In retrospectief stelde De Kluis dat, ondanks de voortekenen, de Duitse inval als een verrassing kwam: 'We zijn nog slechts enkele maanden af van de van alle rechtsnormen gespeende inval van de Deutsche Wehrmacht. Maar dat weet niemand.'⁸⁴ Het oorlogsgeweld moet desondanks niet geheel onverwachts zijn intrede hebben gedaan. Duitsland viel op 1 september 1939 Polen binnen en twee dagen later verklaarden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk de oorlog aan de Duitsers. Hoewel Nederland zich neutraal had verklaard, was oorlog met de Duitse burens niet onmogelijk.⁸⁵ Het is derhalve goed denkbaar dat geestelijk verzorgers in de periode tussen de Poolse veldtocht en de Duitse inval in Nederland contempleerden over het eventuele aanstaande geweld. De katholieke autoriteiten troffen in ieder geval preventieve maatregelen. Zo werd besloten dat tijdens gevechten de aalmoezeniers bij de uitvoering van de sacramenten en liturgie minder strak gebonden waren aan de voorschriften van de bisschoppen:

Tijdens een gevecht of wanneer een gevecht op handen is, bijvoorbeeld een nieuwe groep naar de vuurlinie vertrekt, kunnen de aalmoezeniers een groep militairen zonder voorafgaande belijdenis met één algemene formule absolveren (d.i. kwijtschelden) van alle zonden en censuren, wanneer òf het aantal militairen òf de beschikbare tijd afzonderlijk biechten niet toelaat.⁸⁶

De Meidagen waren volgens onderzoeker G.J.M. Wentholt de eerste oorlogservaringen van de aalmoezeniers: 'De meidagen 1940 betekenden de eerste en schokkende confrontatie met de bloedige werkelijkheid van een oorlog.'⁸⁷ De Duitse aanval ervoeren de geestelijken ook als een grote schok. Zo was dominee G. Venema ontzet door de nieuwe werkelijkheid: 'Oorlog, oorlog – wat was dat eigenlijk? We hadden dat nooit meegemaakt – en zouden dat ook nooit meemaken.'⁸⁸ Men kon wel nadenken over hetgeen wat komen zou, maar de realiteit was anders dan men kon bevroeden.

⁸⁴ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 1, blz. 1.

⁸⁵ Koen Aarts en Hans Pols, *'De Greb'. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht/Antwerpen 1990) 11.

⁸⁶ G.J.M. Wentholt, *Priesters in krijgstenue. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht* (Amsterdam 1993) 34-35.

⁸⁷ Ibidem, 35.

⁸⁸ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 39.

In zijn uitgebreide werk geeft De Kluis op indringende wijze inzicht in de ervaringen van de geestelijken. Zo werd een veldprediker ten tonele gevoerd die op 9 mei een gesprek hield met de manschappen. De militairen vroegen hem hoe hij de huidige situatie duidde. De veldprediker gaf de jongens een bemoedigend antwoord: 'Geen nood jongens—ons zal geen kwaad genaken, de Heer zal ons bewaken!'⁸⁹ De hoop zou een illusie blijken. De volgende dag werden de mannen om vier uur in de ochtend gewekt door het geronk van de vliegtuigen. Het zou voor de veldprediker niet lang duren voordat dit oorlogsgeweld een "gezicht kreeg": "s Morgens om vijf uur heeft de veldprediker zijn eerste begrafenis!"⁹⁰

De eerste uren van de oorlog waren voor de meeste geestelijk verzorgers zeer verwarrend, doordat zij zich zo snel mogelijk bij hun manschappen dienden te voegen. Daarentegen was er weinig aandacht voor hun bijdrage, omdat de oorlogsvoering het zwaarste woog. Het ontbrak bovendien aan vervoer en er was terughoudendheid vanuit de militaire staf. Veldprediker J. Bos werd bijvoorbeeld belemmerd om naar de frontlinie te gaan:

omdat de Overste mij eenvoudig verbood, gedurende de dagen van den oorlog bij de soldaten te zijn. Ik heb niets anders kunnen doen dan gewonden bijstaan (...) en verder maar dekking zoeken tegen bommen, die ons de gehelen dag bedreigen.⁹¹

Toen de Duitse troepen Nederland binnenvielen was het ook voor veel hulpaalmoezeniers al te laat om hun troepen te bereiken.⁹² De Kluis benadrukte in zijn manuscript dat de geestelijken echter veel meer deden dan alleen stilzitten en bidden: 'Ze trekken er op uit, naar "voren" toe, maar al gauw komen ze ver niet meer.'⁹³ Het beeld dat De Kluis schetste is vaak te heldhaftig. Het lag namelijk niet altijd aan de chaos of hun meerderen. Soms was angst de oorzaak waardoor de geestelijken hun militairen niet bereikten. De commandant van het 46^e Regiment Infanterie maakte bijvoorbeeld een rapport op over de veldprediker C.R. Plomp. De veldprediker had zijn regiment bij de Grebbeberg verlaten en was naar Gouda gegaan, omdat hij 'eniger mate geschokt was'.⁹⁴

⁸⁹ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1523-1524.

⁹⁰ Ibidem, blz. 1524.

⁹¹ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 40.

⁹² Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 35.

⁹³ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1520.

⁹⁴ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 39.

Geestelijke verzorging op de Grebbeberg

Een unieke bron over de geweldservaringen van geestelijk verzorgers is het in 2011 ontdekte dagboek van veldprediker Knottnerus. Hij schreef zijn dagboek toen hij was gestationeerd op de Grebbeberg van augustus 1939 tot en met mei 1940. Hoewel hij al gemobiliseerd was vanaf 24 augustus 1939, zag hij, afgezien van enkele geweldsuitbarstingen, pas grootschalige oorlogshandelingen op 10 mei 1940. Het was op die vroege morgen dat Knottnerus uit zijn slaap wakker werd geschoten: 'Uit oorlogsdroom wakker – spring uit bed – allemaal vliegtuigen – vlak over ons huis – Duitsche. Wat is er aan de hand? Vlug aangekleed; naar de Staf – graad 4.'⁹⁵ Knottnerus moest eerst snel de zoon van luitenant-kolonel P.J. van den Briel naar Den Haag brengen: 'Naar den Haag – onderweg al maar vliegtuigen – bij den Haag situatie tusschen mitrailleur en vliegmachine. Bij Laan van N.O. doode kapitein in auto. Alexanderkazerne gebombardeerd.'⁹⁶ De veldprediker werd overvallen door het oorlogsgeweld. Het maakte hem angstig, maar de hoop verloor hij niet: 'God beware ons – ook mijn vrouw en kinderen. Toch blijf ik geloven, dat we op een of andere manier nog voor het allerergste bewaard zullen worden.'⁹⁷ Hij was niet de enige die door de verwarring werd opgeschud. Ook hulpaalmoezenier Th.C.M. van Leeuwen vervulde op 10 mei op de Grebbeberg in de chaos zijn werk en door de oorlogstroes drong het gevaar pas laat door:

De gevaren waren wij ons nog niet bewust. Langzamerhand drong dit tot je door. Wij gingen vooruit, nu en dan dekking zoekend en toen begon de heerlijke taak als aalmoezenier. Overal waar ik militairen zag haalde ik de katholieken bij elkaar en spoorde ze aan, om misschien voor het laatst te biechten en alles in orde te maken. Van de eene stelling naar de andere, van loopgraaf naar loopgraaf.⁹⁸

Nadat Knottnerus was teruggekeerd naar "de Greb", was er allerm minst een einde gekomen aan het geweld: 's' Avonds druk; kanongebulder; vliegtuig geraakt. Hoe is het met mijn vrouw en kinderen! God die het weet. We kunnen slechts bidden en vertrouwen. ~~Tot half drie op.~~ Naar bed.'⁹⁹ Slapen zat er voor Knottnerus echter niet in: 'Ik kan niet slapen; de soldaten maken ons vanwege het geschiet dat ze dichtbij achten, wakker. Ik had nog niet

⁹⁵ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 217.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-th-c-m-van-leeuwen> (geraadpleegd 10-05-2021).

⁹⁹ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 217.

geslapen.¹⁰⁰ Er zat niets anders op, dan zonder slaap de militairen bij te staan: ‘Dr. Bär, brave kerel, en ik staan op, om hun moreele steun te geven. Om ± 2 uur eerste en enige gewonde: schot in de knie door eigen mitrailleur.’¹⁰¹ Uiteindelijk kwam er een einde aan deze eerste lange dag: ‘Toen om half drie naar bed: heel vroeg weer op.’¹⁰² De volgende ochtend was het tot zijn verbazing rustig, maar in de avond brak het oorlogsgeweld in alle hevigheid weer los:

s’ Avonds eerste gewonden – verschrikkelijk – een van de eersten, een sergeant wiens beide handen afgeschoten waren. Nadat hij geholpen was bezocht ik hem; en o.a. op mijn vraag of hij veel pijn had antwoordde hij: “Ach een Hollandse jongen moet toch iets over hebben voor zijn vaderland”.¹⁰³

De ervaringen van 10 en 11 mei gingen niet in de koude kleren zitten: ‘Ik kan niet alle indrukken opschrijven, hoeft ook niet – vergeet het nooit.’¹⁰⁴ Zijn geloof fungeerde als een rots waarop hij kon bouwen: ‘De zenuwspanning is zéér groot maar ik ben zoo rustig als kind. Ik ondervind de waarheid van wat ik altijd gepreekt heb’.¹⁰⁵ Door het geloof konden ook veldpredikers N.J.A. van Exel en Joh. Gerritsen jr. hun taken uitvoeren in de moeilijke omstandigheden: ‘We spraken over mensenwerk – waar we nu middenin zaten. En over Godswerk, dat ongestoord voortgaat, door geen bombardement te keeren. En over het Godswerk, dat zich voorzet in mensenwerk’.¹⁰⁶

Het geweld wende echter niet. Zo beschreef Knottnerus hoe op 13 mei de artilleriegranaten over zijn hoofd vlogen en de angst die daarbij kwam kijken: ‘Eenige tijd later vallen daar die bommen. Vreeselijk gehoor, die dingen, over je hoofd horen suizen.’¹⁰⁷ De geweldservaringen bleven de geestelijken nog lang bij. De herinneringen aan de Grebbeberg kwamen bij Van Exel en Gerritsen nog veelvuldig terug: ‘We kunnen geen streep zetten achter alles wat voorbij ging en nu opnieuw beginnen – de herinnering gaat mee.’¹⁰⁸ Naar de toekomst kijken en het leed vergeten kan alleen als men in ‘de geloofshouding staat’ en ‘zich

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem, 218.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ N.J.A. van Exel en Joh. Gerritsen jr., *Ons werk op de Grebbe* (Amsterdam 1940) 60.

¹⁰⁷ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 218.

¹⁰⁸ Van Exel en Gerritsen, *Ons werk op de Grebbe*, 97.

door Christus [laat] leiden'.¹⁰⁹ Daarin zagen de geestelijk verzorgers een taak die voor hen was weggelegd.

Geestelijk verzorgers in de Rotterdamse vuurzee

Naast de Grebbeberg waren geestelijk verzorgers ook in Rotterdam aanwezig. In de ochtend van 10 mei werd De Kluis, als reserve-veldprediker van het Geniedepôt te Rotterdam, wakker in zijn Haagse inkwartieringsadres van het afweergeschut: 'Springt z'n bed uit, loopt naar het raam, schuift het gordijn opzij en ziet lichtspoomunitie.'¹¹⁰ Het zou voor hem direct duidelijk zijn: 'dat is oorlog!'¹¹¹ Toen hij zich bij zijn chef op het Hoofdkwartier Vesting in het Haagse Holland Bezuidenhout voegde, trof hij de geestelijk verzorgers inactief aan: 'Wacht op orders. Ze kwamen niet. De predikanten liepen er maar zo'n beetje bij. Iedereen in actie. Zij niet. Toen gingen ze er zelf maar op uit.'¹¹² Het geweld ging niet aan hen voorbij. Bij de herovering van het vliegveld Ypenburg werd de oorlogssituatie duidelijk zichtbaar:

De motoren maken een oorverdovend lawaai. De luitenant schreeuwt z'n bevelen. Hij moet dat wel doen om zich enigermate verstaanbaar te maken. De legerpredikant gaat tussen hen door. De gezichten van mannen staan strak. In sommige ogen blikkert de angst. Ze weten: wij gaan naar het front. Wij worden geconfronteerd met de dood.¹¹³

Ondanks dat een luitenant niet ver van de veldprediker was verwijderd, moest hij door het kabaal heen schreeuwen om in contact te komen: 'Kijk me nog maar eens goed aan, dominee, je ziet me niet meer levend terug.'¹¹⁴ Typerend voor het werk van De Kluis was zijn repliek: 'In de Bijbel staat: Mijn tijden zijn in Uw hand.'¹¹⁵ Ongeacht de benarde situatie, bleef De Kluis vertrouwen op zijn geloof en was hij er van doordrongen dat er geen andere keuzes waren:

Wat kan hij doen, als alles in beweging is, als allen door elkaar heen lopen, als blijkt dat het onverwachte, het ondanks de feiten toch niet vermoedde, de overrompeling, volkomen werkelijkheid is. Opletten en niet in de weg lopen is het enige parool.¹¹⁶

¹⁰⁹ Ibidem, 100-101.

¹¹⁰ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1507.

¹¹¹ Ibidem, blz. 1508.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

Uiteindelijk kreeg De Kluis het bevel van de recent aangestelde leger- en vlootpredikant in algemene dienst W.G. Harrenstein om naar Rotterdam te gaan. Eenmaal in Rotterdam trok hij per fiets de stad door. De situatie was daar niet anders dan in Den Haag: 'In de stad is de toestand verward.'¹¹⁷ Dit zou het begin zijn van een nachtmerrie die eindigde in het bombardement op Rotterdam op 14 mei: 'De veldpredikers gaan de straat op, de stad in. De aanblik is onbeschrijfelijk. Rotterdam brand. "Een koopmansstad in vuur."¹¹⁸ De geestelijk verzorgers kwamen in Rotterdam voor onbekende situaties te staan. Veldprediker D. Henstra van het 2de Regiment Infanterie werd door de band van het Rode Kruis om zijn arm verward met artsen.¹¹⁹ Hoewel Henstra eenvoudige medische hulp kon bieden, was hij geen medisch specialist:

Ik help waar ik helpen kan. Dan – neen! dat gaat niet. Een vrouw staat moeder te worden in een schuilkelder, en ik draag de roodekruisband, dus...! Dit wordt me toch te machtig, en moet dit afwijzen. (Een ongetrouwde dominè!!)¹²⁰

Een geestelijk verzorger hoefde niet in Rotterdam te zijn, om het verschrikkelijke bombardement te ervaren. Veldprediker A. Schippers was op 14 mei in het nabij gelegen Overschie, toen hij in de verte zag hoe de Duitse vliegtuigen Rotterdam in puin legden: 'schrikkelijk schouwspel van het bombardement van Rotterdam'.¹²¹ Zijn voorstellingsvermogen deed de rest. Door de angst en het geweld waren de mogelijkheden van de geestelijk verzorger soms beperkt. Ook De Kluis concludeerde dat:

'Veldprediker in oorlog! (...) Verkondiger van de Vrede Gods en rondom hem het geweld. Wat kan een geestelijke "verzorger" doen als de hel losbreekt? Alleen maar er zijn. Midden in die hel er zijn.'¹²²

Geestelijke bijstand te midden van het geweld

Gedurende de oorlog trachtten de geestelijk verzorgers vanuit hun geloof de militairen tot steun te zijn. Deze steun vond onder andere plaats gedurende diensten en vieringen. Zo vond tijdens de Meidagen het feest ter herdenking van de uitstorting van de Heilige Geest plaats.

¹¹⁷ Ibidem, blz. 1512.

¹¹⁸ Ibidem, blz. 1514.

¹¹⁹ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 38; Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 36.

¹²⁰ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 44-45.

¹²¹ Ibidem, 46.

¹²² NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1516.

Knottnerus' herinnering aan Pinksteren werd opgenomen in een herinneringsblad uit mei 1942 van G.J.C. Enderman jr.. De veldprediker beschreef de bijzondere Eerste Pinksterdag die plaatsvond op zondag 12 mei:

We waren toen op dien gedenkwaardigen morgen heel eenvoudig en hartelijk bijeen. Ze waren er allen, mijn jongens. We hebben toen gesproken over de dingen, waarin we mogelijk met elkaar verschilden. Toch kon ik eenvoudig uit mijn hart en naar mijn overtuiging spreken en het hinderde niemand.¹²³

Voor de katholieke militairen die op het punt stonden ten strijde te trekken of al verzeild waren geraakt in het geweld, waren de biecht, absolutie en de laatste sacramenten van groot belang. Wilden zij de hemel bereiken, dan waren deze handelingen in de katholieke theologie cruciaal. De katholieke geestelijken gingen gedurende de oorlog van hot naar her om hen daarvan te voorzien – met alle gevaren van dien:

Vanzelfsprekend waren aan dit biechthooren gevaren verbonden. Zonder het te weten liep de aalmoezenier op weg naar de stellingen soms dwars door een mijnenveld of hij werd met zijn zwemvest aan per bootje door gevaarlijk water gevoerd.¹²⁴

Hulpaalmoezenier majoor A.H.J.M. van Riet, collega van Knottnerus, gaf in een officieel verslag van zijn activiteiten van 12 mei eenzelfde beschrijving:

De omstandigheden waaronder ik deze dag biecht hoorde zijn te veel om op te noemen. Maar dit is wel zeker, dat het overal gebeurde met de grootste ernst. Meermalen werd je vanuit de loopgraven ergens gebeld nog eens te komen, wat je anders uit jezelf misschien niet gedaan zou hebben omdat ik overal geweest was. Zodoende heb ik allen apart bewerkt. Generale Absolutie heb ik niet gegeven.¹²⁵

Het is bijzonder dat, ondanks dat Van Riet die mogelijkheid had, hij niet de generale absolutie hoefde te geven. Kennelijk was de angst voor een onverwachte, massale dood in zijn sector op 12 mei daar nog niet groot genoeg voor. Het geweld op de Grebbeberg was echter niet

¹²³ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 58.

¹²⁴ Hermans, *Priesters in het veldgrijs*, 104.

¹²⁵ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 59

minder gruwelijk. Zo noteerde Hermans in *Priesters in het veldgrijs* over het werk van de aalmoezeniers op het slagveld:

Bij den eersten doode, dien hij aantrof, haalde hij met veel moeite het identiteitsplaatje onder de tuniek te voorschijn – de man stond als protestant aangemerkt; de tweede als “zonder godsdienst”; bij den derden kreeg hij het plaatje niet los; het bleek in de borst te zijn gedrukt. Toen zocht de priester niet meer en gaf hij, evenals talrijke andere priesters aan het front, allen dooden en stervenden zonder onderscheid de absolutie en als hij kon de Heilige Olie. Het tempo van den oorlog liet geen nauwkeurig onderzoek van den godsdienst der slachtoffers meer toe.¹²⁶

Door alle ellende en de druk van het oorlogsgeweld kwamen religieuze verschillen te vervallen. Zo laat Hermans zien dat een aalmoezenier ook bij een protestantse militair de Heilige Oliën aanbracht.

Ook in Rotterdam ervoer een veldprediker dat de verschillen tussen protestanten en katholieken kwamen te vervallen. De veldprediker merkte op dat, ondanks dat hij geen aalmoezenier was, de helft van de militairen ging knielen bij zijn aankomst en een kruis sloeg – een katholiek gebruik.¹²⁷ Even later op bezoek bij een mitrailleursnest kroop ook een sergeant naar de veldprediker toe om te kunnen biechten: ‘Blij dat ik U zie. Ik zou nog wat goed willen maken. U bent toch de aalmoezenier?’¹²⁸ Ondanks dat de veldprediker geen aalmoezenier was, was dat voor de militair en de veldprediker geen bezwaar. Normaliter nam de veldprediker geen biecht af, maar voor de militair maakte hij een uitzondering. Daarnaast gaven militairen aan dat de verschillen tussen de protestantse en katholieke denominaties in de praktijk niet bepalend waren. Zo schreef kapitein A. Wiersinga van het 8ste Regiment Infanterie:

Ik moet soms lachen om al die richtingen en kerkjes in ons geloof. Aan de Grebbe-linie heb ik duidelijk kunnen ervaren dat er in wezen geen verschil bestaat tussen katholieken en protestanten.¹²⁹

¹²⁶ Hermans, *Priesters in het veldgrijs*, 239.

¹²⁷ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1515.

¹²⁸ Ibidem, blz. 1517.

¹²⁹ Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=grebbe-1940-slag-van-angst-en-onwetendheid> (geraadpleegd 10-05-2021).

Geloof gaf de militairen en geestelijken houvast en zingeving. De neiging van mensen om in oorlog naar geloof te grijpen, wordt krachtig uitgedrukt in het aforisme: 'There are no atheists in foxholes'. Ook Knottnerus ervoer dat:

Ook menigeeen die in het gewone leven het zoo nauw niet meer nam met de Hogere dingen uit allerlei oorzaak, was toen maar al te vatbaar voor een hartelijk, eenvoudig, welgemeend, geestelijk woord van bemoediging.¹³⁰

Bezoeken van geestelijk verzorgers werden dan ook zeer gewaardeerd, omdat ze steun boden en een baken van rust waren. Zo schreef soldaat J. Kientz van het 19de Regiment Infanterie over de activiteiten van Van Exel en Gerritsen op 12 mei: 'Ik zie ze nog aan komen peddelen. "Heel kalmpjes, kom ik er vandaag niet, dan morgen". Alsof er helemaal niets aan de hand was. Als betrof het een leuk en gezellig fietstochtje op een mooie meidag.'¹³¹

Het respect was geheel wederzijds. Reserve-veldprediker majoor A.C. van Nood, de gereformeerde evenknie van Knottnerus, beschreef in 1942 in een rondzendbrief van het 10de Regiment Infanterie zijn terugkeer naar het slagveld op 16 mei 1940. Samen met twee doktoren ging hij op zoek naar de slachtoffers van het oorlogsgeweld, om hen te verzorgen of de laatste plichten te vervullen. Al snel trof hij twee militairen aan die hij 'nog persoonlijk tot afscheid de hand had gedrukt'.¹³² Bij het aanzien van de militairen ervoer Van Nood een gevoel van rouw, maar ook respect voor hun plichtsgetrouwe handelingen en het feit dat zij hadden gestreden voor de vrijheid 'van ons volk':

Sinds dien ben ik het steeds weer gaan beseffen wat dit eigenlijk heeft beteekend, terwijl het toen na de overstelpende veelheid van oorlogsindrukken, meer een verbijsterend en aangrijpend oogenblik was.¹³³

Meer dan geestelijke bijstand

Naast hun religieuze werkzaamheden, waren de geestelijken ook betrokken bij militaire werkzaamheden. De geestelijken moesten het moreel van de Nederlandse militairen hooghouden en hen aanmoedigen ten strijde te trekken. Een, op het eerste oog,

¹³⁰ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 59.

¹³¹ Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=persoonlijk-relaas-van-soldaat-jan-kientz-uit-deventer-ingedeeld-bij-m-c-iii-19-r-i> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹³² Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=dirk-sluis---een-held-gestorven-voor-het-vaderland> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹³³ Ibidem.

problematische contradictie. Is het gebod om niet te doden niet in conflict met de inzet voor de krijgsmacht? Dominee Rolland W. Schloerb trachtte in 1943 tegenover zijn Amerikaanse gemeente deze contradictie weg te nemen, door aan te geven dat doden geen christelijke handeling was, maar 'neither is it Christian to allow tyrants to use their power to kill'.¹³⁴ Historicus Joanna Bourke concludeerde dat de meeste geestelijk verzorgers in hun uitspraken verder gingen: 'It was possible to kill without sin, and without guilt, they assured combatants. Spiritual guidance was in perfect harmony with military needs.'¹³⁵

Volgens Wentholt werd de betrokkenheid van geestelijken aangewakkerd 'door het duivels en goddeloos karakter, dat aan de Duitsers werd toegeschreven.'¹³⁶ Hierdoor was een 'sterke mate van identificatie met de militaire belangen, die op het spel stonden' het logische gevolg.¹³⁷ De Nederlandse militairen hadden god aan hun zijde en waren gerechtigd om terug te vechten. Hulpaalmoezenier J.G.W. Joosten drukte bijvoorbeeld op 13 mei zijn mannen op de Greb op het hart dat ze een plek in de hemel zouden hebben en daardoor niet bang moesten zijn: 'In de algemeene paniekstemming bewaar ik mijn kalmte: "Mannen, vertrouwt op God, we zijn klaar, we gaan naar den Hemel!"'¹³⁸ Dit betekende niet dat elke geestelijke er zo over dacht. Tijdens een dienst van Knottnerus stond het religieuze centraal, maar werd de militaire situatie niet onderbelicht. Volgens hem werden de krijgshandelingen gedurende zijn dienst niet verheerlijkt:

We hebben toen heusch niet de oorlog voorgesteld als iets moois waar we naar hijgden. We hebben elkaar niet opgeschroefd of opgehitst, alsof hetgeen ons mogelijk te wachten stond, maar een peulschilletje was (...), maar toch elkander opwekkend tot een klaar bewustzijn, van de plicht, die ons te doen stond in den hachelijken toestand, waarin wij ons bevinden en als echte Nederlanders ook vervuld van het besef der groote waarden, welker verdediging ons was toevertrouwd.¹³⁹

¹³⁴ Bourke, *An Intimate History of Killing*, 271.

¹³⁵ Ibidem, 305.

¹³⁶ Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 36.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-j-g-w-joosten> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹³⁹ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 58-59.

Het oorlogsgeweld en de identificatie met de militairen konden ervoor zorgen dat de geestelijken verder gingen dan het geven van hun zegen en aanmoediging alleen. Zo daagde bij een aalmoezenier de drang om zelfs deel te nemen aan het gevecht:

Den mannen, die in zijn armen stierven ontviel het geweer, dat geladen en wel binnen zijn bereik lag. Hij was toch óók een jonge kerel, zoals al die anderen. Kon hij zijn land niet méé-verdedigen? Al zijn energie had hij nodig om zich te bezinnen op zijn taak als priester.¹⁴⁰

Soms werd deze drang ook werkelijkheid. Tijdens een patrouille met vier militairen, liep aalmoezenier Laureysen een Duitse militair tegen het lijf. Ondanks dat het niet zijn rol was, nam hij de functie van commandant over en toonde weinig genade: 'Ik sommeerde: vuur! En de brenschutter, 'n vurige nieuwe, legde aan. Toen beval ik hem weer te vuren'.¹⁴¹

In zeldzame gevallen namen geestelijk verzorgers, ondanks dat dit niet mocht, de wapens op. In een rapport dat werd opgesteld op aanvraag van de Commissie Onderscheidingen, werden de activiteiten van aalmoezenier R.H.M. Verhoeven besproken. In Rotterdam ging hij naar militairen die gestationeerd waren bij de Glashaven, omdat daar een barricade zou zijn waar de mannen al 36 uur niet waren afgelost:

[De soldaat] hilde van opwinding dat hij eindelijk weer iemand zag en dus contact had. Wat meegebrachte chocolade en cigarettten brachten hem weer op streek. Om hem den tijd te geven voor een rustige cigaret, heb ik zijn plaats achter de mitrailleur ingenomen, voor het geval, dat er onvoorziene noodzaak zou komen, om het wapen te gebruiken.¹⁴²

Dat Verhoeven vanuit zijn rol als geestelijk verzorger plaats nam achter het wapens is zeer bijzonder. In een ander merkwaardig moment dreigde een geestelijk verzorger zélfs met executies, nadat sommige militairen de indruk wekten te willen deserteren:

Op weigering om te vechten, was slechts één antwoord mogelijk: STANDRECHT en 5 man tegen den muur! 'Tegen den muur, maar wij vertikken het om te schieten!', morden de jongens. De Officieren zouden het wel laten, meenden zij. En wie zouden dan het vonnis voltrekken? 'Ik', antwoordde een der aalmoezeniers. 'Ik houd van jullie allemaal,

¹⁴⁰ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 38.

¹⁴¹ Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 36.

¹⁴² Ibidem, 38-39.

dat weet je. Jullie weten dat ik bij den Staf thuishoor en met den Regimentscommandant kan terugtrekken als ik dat wil. Maar ik blijf bij jullie. En toch zou ik niet aarzelen jullie eigenhandig neer te schieten...'¹⁴³

Geestelijk verzorgers stonden daarmee niet los van het geweld. Ze waren aanwezig bij het geweld en soms actief betrokken. Een markant voorbeeld hiervan was aalmoezenier George Zabelka die de atoombommen had gezegend die in Hiroshima en Nagasaki duizenden mensen het leven zouden kosten. In eerste instantie zag Zabelka geen theologisch conflict. Pas jaren later en na ziekenhuisbezoeken aan Japanse slachtoffers, kwam Zabelka hierop terug. Zijn wroeging was volgens Bourke eerder uitzondering dan regel: 'the vast majority not only embraced the military enterprise as an opportunity for ministry but also yearned for a more active and a more bloody role, earning bitter scorn in some quarters.'¹⁴⁴

Het geweld was van invloed op de werkzaamheden die de geestelijk verzorgers konden uitvoeren. Zo was het soms niet mogelijk om de militairen te bereiken of was de situatie té gevaarlijk. De confrontatie met het geweld – en soms de toepassing daarvan – leidde ook tot angst en geloofscrises, zoals bij de veldprediker die op 9 mei stelde dat de jongens niet bang hoefden te zijn, immers 'de Heer zal ons bewaken!' Hoe kon zijn god, die algoed, almachtig en alomtegenwoordig was, dit geweld toelaten?

In zijn hoofd bonst het. Vragen borrelen op in zijn geest. Als dit toch het einde werd, waarom dan niet eerder? Zijn al die mannen dan tevergeefs gevallen? Moet het dan zo? Waarom? (...) Wie regeert er eigenlijk Hitler of God?¹⁴⁵

Zelfs voor de devote De Kluis was het niet verbazingwekkend dat het geweld tot existentiële crises kon leiden:

Wij kunnen ons achteraf verbazen over zoveel naïviteit van deze veldprediker. Toch is voorzichtigheid bij ons oordelen in deze geboden. Op de 9° mei zag hij het zo. Op de 10° mei kreeg zijn geloof een barst. (...) Later zal hij over dit alles schrijven en zichzelf een "nagemaakte profeet" noemen.¹⁴⁶

¹⁴³ Ibidem, 37.

¹⁴⁴ Bourke, *An Intimate History of Killing*, 270.

¹⁴⁵ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1527.

¹⁴⁶ Ibidem, blz. 1524.

Ook vroegen Van Exel en Gerritsen zich af waarom het geweld werd toegelaten: ‘Was het een leiding van Gods, dat we aan de rechtersecties begonnen? Daar waar verscheidenen gesneuveld zijn?’¹⁴⁷ In het overwegend heroïsche werk van De Kluis zijn tussen de regels door gewetensvragen en twijfel te bespeuren:

Wie leest wat de geestelijke verzorgers over hun belevenissen uit die dagen hebben geschreven, krijgt sterk de indruk dat ze toen voor het eerst te worstelen kregen met het “raadsel van de goede schepping”. In theorie hebben ze ervan geweten. Het waren theologen. Maar in deze vijf dagen kwam het levensgroot voor hen te staan.¹⁴⁸

Terwijl het geweld plaatsvond, probeerden de geestelijken de angst, vragen en twijfel weg te nemen bij de militairen – maar ook bij henzelf. Zo constateerde De Kluis dat de geestelijk verzorgers ‘[p]robeerden hun mannen door de duisternis der geheimenissen heen te leiden en ontdekten dat ze zelf de weg kwijt waren. Dat maakte hen onzeker.’¹⁴⁹ Het grote leed leidde tot de vraag waarom het geweld nodig was. Ook bij Knottnerus: ‘Waar hebben onze jongens hun bloed voor gegeven is onze vraag.’¹⁵⁰

De confrontatie met het oorlogsgeweld werd des te meer duidelijk door de begrafenissen die volgden. Na de capitulatie gingen de geestelijk verzorgers op de Grebbeberg samen met Duitse geestelijken gesneuvelde militairen identificeren en begraven. Van Exel en Gerritsen worstelden met hartverscheurende herinneringen:

Ik wilde niet meer herinneringen uit deze dagen neerschrijven. De woorden, die stervenden en zwaargewonden in zulke omstandigheden, waar niemand van familie of vrienden bij hen is, tot hun geestelijken verzorger spreken, die tevens de mens is, dien ze het best van allen hier kennen, – die woorden mogen niet geschreven worden in dit boekje.¹⁵¹

Niet alleen bij de Grebbeberg moesten gestorven militairen ter aarde worden besteld. Ook in Rotterdam vonden vele begrafenissen plaats. Voor aalmoezenier Verhoeven was een

¹⁴⁷ Van Exel en Gerritsen, *Ons werk op de Grebbe*, 56.

¹⁴⁸ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1527.

¹⁴⁹ Ibidem, blz. 1527.

¹⁵⁰ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 219.

¹⁵¹ Van Exel en Gerritsen, *Ons werk op de Grebbe*, 62.

herbegrafenis te Crooswijk een triest einde van de Meidagen: 'een droevig, maar waardig slot van mijn werk tijdens de rampzalige dagen van Rotterdam...' ¹⁵²

Ondanks alle ellende vielen geen van hen van hun geloof, maar dankten hun god voor zijn bescherming. Zo uitte hulpaalmoezenier A.F. Monchen zijn dankbaarheid dat hij het werk mocht verrichten op de Grebbeberg:

Er sneuvelden veel mannen en velen werden zwaar gewond door granaatscherven. God heeft mij ook dezen dag bijzonder beschermd, zoodat ik het geluk heb mogen smaken vele mannen de Heilige Absolutie en 't Heilige Oliesel te kunnen toedienen. Velen heb ik, terwijl rondom kogels en granaten vlogen, op den dood kunnen voorbereiden. ¹⁵³

Ook Knottnerus uitte zijn erkentelijkheid voor diens gave en sloot zijn dagboek af met een dankwoord: 'Alles is net een booze droom, ik zit weer gezond en wel temidden van mijn gezin. Een wonder Gods, dat ik wel zie maar niet doorgronden kan. Soli Deo Gloria. -----' ¹⁵⁴

De Meidagen waren voorbij en de capitulatie van het Nederlandse leger volgde. De geestelijk verzorgers hadden voor God en Vaderland en met gevaar voor eigen leven de militairen van geestelijke bijstand voorzien. Zo concludeerde veldprediker A. Dubois aan het einde van de Meidagen: 'We hebben ons geliefd Vaderland er in mogen dienen. Vervolgens, bovenal daar mogen arbeiden voor Gods Koninkrijk. Tenslotte, het heeft ons leven verrijkt.' ¹⁵⁵ Ondanks het angstaanjagende geweld – en de bijkomende scheurtjes in hun geloof – wisten de geestelijk verzorgers de militairen bij te staan en, zo goed mogelijk, van steun te voorzien. Het merendeel van hen zag een meerwaarde in hun werkzaamheden: van hun diensten tot hun herderlijke aanwezigheid. Het einde van de oorlog betekende echter niet het einde van de betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht. Zowel aalmoezeniers als veldpredikers bleven zich inzetten voor de militairen en sommigen zetten het werk zelfs voort in de krijgsgevangenkampen. Hun inzet luidde de volgende episode van de geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht in.

¹⁵² Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 39.

¹⁵³ Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-a-f-monchen> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹⁵⁴ Brink, De Vries en Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd*, 224.

¹⁵⁵ A. Dubois, *Van schaduwen en licht. Herinneringen van een veldprediker* (Rotterdam 1941) 192.

Hoofdstuk 3: Geestelijke verzorging achter het prikkeldraad

De capitulatie leidde tot de demobilisatie van de Nederlandse krijgsmacht. Na enkele hevige dagen vol geweld was de weerstand gebroken en gaven de Nederlandse militairen zich gewonnen. Het koningshuis en kabinet waren uitgeweken naar het Verenigd Koninkrijk en Duitsland werd heer en meester in bezet Nederland. Dubois noteerde het grote leed dat dit tot gevolg had: 'Over de capitulatie van onze verdediging wil ik liever zwijgen. Met een niet-te-zeggen soldatensmart moesten we de wapens neerleggen. Er werd geschreid, gehuild...'¹⁵⁶ De ontbinding van de krijgsmacht betekende ook dat de geestelijke verzorging moest inkrimpen. Meer dan de helft van de veldpredikers werd na de overgave naar huis gestuurd en de aalmoezeniers die in vaste dienst waren, kregen op 1 oktober 1940 hun ontslag. De overgebleven geestelijk verzorgers dienden de voormalige militairen van geestelijke verzorging te voorzien.¹⁵⁷

De capitulatie betekende voor de meeste Nederlandse militairen dat er een einde was gekomen aan hun inzet voor de krijgsmacht, maar dat gold niet voor een enkeling. Volgens De Kluis vervulden die geestelijk verzorgers juist gedurende de bezetting een belangrijk rol in het bijstaan van militairen:

Meer dan ooit moet nu blijken uit welke kracht zijzelf leven en of ze instaat zijn door hun gedrag zedelijk overmacht te krijgen en te behouden op een ziedende massa van mensen in radeloze toestand.¹⁵⁸

Een van de meest ingrijpende episodes van hun hulpverlening na de capitulatie, was de keuze van vierentwintig geestelijken om vrijwillig naar krijgsgevangenkampen in het Oosten te gaan. De inzet en opoffering van deze betrokken geestelijken bleek van grote invloed op de latere organisatie van de geestelijke verzorging. Vlootpredikant Klaas Henk Ubels verwoordde het in 2006 aldus:

¹⁵⁶ Smedema, 'Opletten en niet in de weg lopen', 47.

¹⁵⁷ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1546; Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, 43.

¹⁵⁸ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 18, blz. 1535.

De wortels van het vormingswerk bij de Nederlandse krijgsmacht liggen in de gevangenkampen van Nazi-Duitsland. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben verschillende geestelijken zich vrijwillig aangesloten bij de Nederlandse militairen die krijgsgevangen waren genomen om hen geestelijke bijstand te verlenen, ongeacht ieders geloofsovertuiging.¹⁵⁹

In het licht van deze opmerking, is het bijzonder dat er zo weinig wetenschappelijke aandacht is besteed aan hun inzet. Om beter zicht te krijgen op dit sleutelmoment is het van belang om de activiteiten en ervaringen van deze geestelijk verzorgers nader te onderzoeken. Welke werkzaamheden voerden zij uit in de krijgsgevangenkampen? Wat waren de gevolgen van het geweld op hun activiteiten? Konden zij de krijgsgevangenen bijstaan in hun leed?

De velerlei persoonlijke ervaringen zijn lastig onder één noemer te scharen, daarom heeft dit onderzoek een brede opzet en worden werken van veldpredikers en aalmoezeniers uit meerdere kampen besproken. Te weten Neubrandenburg (Oflag 67), Stanislau (Stalag 371), Mühlberg (Stalag IV-B) en Wistritz (Stalag IV-C). De keuze is gemaakt op basis van het beschikbare bronnenmateriaal.

Voordat we hun ervaringen kunnen analyseren, is het cruciaal om de achtergrond van het krijgsgevangenschap te bestuderen en inzicht te verkrijgen in de wijze waarop geestelijk verzorgers daarbij betrokken raakten. Na deze inbedding zal worden ingegaan op hun activiteiten in de kampen en de geweldservaringen die geestelijk verzorgers aldaar opdeden.

Van “*Großmütigkeit*” terug naar krijgsgevangenschap

Gedurende de Meidagen maakte het Duitse leger veel Nederlandse krijgsgevangenen. Tussen 10 en 12 mei kwamen circa 20.000 militairen terecht in krijgsgevangenkampen. De Duitse autoriteiten besloten na de ontbinding van de Nederlandse krijgsmacht, om op 15 juli de Nederlandse militairen na een kort krijgsgevangenschap vrij te laten. Dankzij de “*Großmütigkeit*” van de Führer werden zij niet langer in gevangenschap gehouden, mits zij een verklaring ondertekenden waarmee zij hun erewoord gaven geen anti-Duitse activiteiten te ontplooien.¹⁶⁰ Na ondertekening mochten de militairen met ‘groot verlof’ naar huis, maar

¹⁵⁹ K.H. Ubels, ‘Als we mensen leren schieten, moeten we hen ook leren praten. Over het vormingswerk van de Diensten Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht in verband met uitzendingen van militairen’, *Kernvraag* 135:2 (2006) 7-14, aldaar 7.

¹⁶⁰ D.J. Smit, *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis. Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945* (Den Haag 1996) 55.

moesten wel beschikbaar blijven voor controles. Slechts 71 mannen weigerden de verklaring te ondertekenen. Zij belandden in een – door een Britse televisieserie bekend geworden – Duits krijgsgevangenenkamp in Colditz. Tussen 1941 en 1942 zouden nog vijf militairen hun erewoord terugtrekken en zich bij hen voegen.¹⁶¹

In 1942 kwam er een einde aan deze “*Großmütigkeit*” nadat de Duitsers meenden dat grote aantallen Nederlandse oud-militairen deel hadden genomen aan anti-Duitse activiteiten.¹⁶² Om argwaan te voorkomen, werden 2.030 beroepsofficieren, cadetten en adelborsten op 15 mei van dat jaar opgeroepen voor controle. De controle draaide echter uit op deportatie naar krijgsgevangenkampen.¹⁶³ Tussen 1942 en 1945 belandden er in fases nog meer oud-militairen in gevangenschap, waaronder grote groepen reserve-officieren, beroepsonderofficieren en -manschappen en dienstplichtigen. Afgezien van de militairen die gedurende de Meidagen tot krijgsgevangenen werden gemaakt, belandden uiteindelijk meer dan elfduizend Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap.¹⁶⁴ Daarvan zouden tweeduizend verlost worden vanwege hun slechte gesteldheid en enkele honderden militairen kwamen om.¹⁶⁵ Doordat de krijgsgevangen militairen beschermd werden door de Conventie van Genève – en de Duitsers zich daar (deels) aanhielden –, was hun situatie aanzienlijk beter dan andere, beruchte kampen in het Oosten en hadden ze recht op geestelijke verzorging.¹⁶⁶ De geestelijken waren volgens de Conventie geen gevangenen en hadden recht op het uitoefenen van hun religieuze activiteiten. In de realiteit was dit niet altijd het geval. In vele kampen was er bijvoorbeeld een nijpend tekort aan religieuze boeken.¹⁶⁷ Volgens luitenant-kolonel (b.d.) en onderzoeker Johan van Hoppe genoten de krijgsgevangen militairen een ‘redelijke verzorging, maar waren gedwongen tot nietsdoen’.¹⁶⁸ Hoewel de militairen zich niet dood hoefden te werken in werkkampen of massaal het leven lieten in vernietigingskampen, was het allerminst een zorgeloze tijd.

¹⁶¹ Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/chronologie/> (geraadpleegd 10-05-2021); Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/verklaring-op-erewoord/> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹⁶² Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 75.

¹⁶³ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1576.

¹⁶⁴ Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/chronologie/> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹⁶⁵ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 75.

¹⁶⁶ Johan van Hoppe, Eric van der Most en Erwin Rossmesl, *Verzwegen oorlogsjaren. Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap 1940-1945* (Amsterdam 2021) 155.

¹⁶⁷ Ibidem, 155-156.

¹⁶⁸ Historiek, <https://historiek.net/krijgsgevangennl-site-over-krijgsgevangen-officieren-woii/16746/> (geraadpleegd 10-05-2021).

Komst van geestelijk verzorgers naar de krijgsgevangenkampen

Gedurende de Tweede Wereldoorlog belandden vele geestelijken in gevangenschap. D.A. van den Bosch, naar verluidt de eerste Nederlandse predikant die stierf in een concentratiekamp, werd al op 11 december 1940 opgepakt.¹⁶⁹ Van den Bosch was niet de enige geestelijke die gedurende de Tweede Wereldoorlog in een kamp omkwam. Er is al het een en ander geschreven over het leven en werk van geestelijken in gevangenschap. In de bundel *Van Kansel naar Barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (2011) werd specifiek gekeken naar hun ervaringen en herinneringen. In de bundel was er voornamelijk aandacht voor de predikanten die gedwongen werden afgevoerd naar de kampen. Geestelijken die zich zo verantwoordelijk voelden dat zij vrijwillig naar de krijgsgevangenkampen gingen, zijn in deze publicatie onderbelicht gebleven. Hetzelfde geldt voor Leo de Hartogs *Officieren achter prikkeldraad 1940-1945. Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap* (1983). Het is een uniek werk, maar ook hier werden de “vrijwillige geestelijken” niet in de beschouwing betrokken.

In eerste instantie was er geen (Nederlandse) geestelijke verzorging voor de militairen in de kampen. Hierdoor waren de militairen in het begin op zichzelf aangewezen. De katholieke generaal Petrus Josephus van Munnekrede en de protestantse kolonel Jacob Sebald Barbas hielden bijvoorbeeld, bij gebrek aan een geestelijke, op 19 juni 1942 in het kamp te Neurenberg een dienst.¹⁷⁰ Veldprediker H. Groenewegen en aalmoezenier Van Straelen waren op de hoogte van dit nijpende tekort en spanden zich in om geestelijk verzorgers hun kant op te sturen. Na toestemming van aartsbisschop Johannes de Jong en Harrenstein, ondernamen Groenewegen en Van Straelen pogingen om de zojuist gevangengenomen militairen daarvan te voorzien.¹⁷¹ Nadat de Duitsers hun voorstel hadden goedgekeurd, werden de hervormd dominee J.H. Vaandrager en de Bredase priester Willem Antonius Josephus van der Maden aangewezen als de geestelijken die naar de krijgsgevangenen mochten vertrekken. Dit werd ook publiekelijk medegedeeld. Zo kopte het *Rotterdamsch Nieuwsblad* op 30 mei 1942: ‘Ds. J.H. Vaandrager. Geestelijk verzorger der krijgsgevangenen.’¹⁷² Uiteindelijk reisden ze op 2 juli 1942 af richting Neurenberg-Langwasser

¹⁶⁹ George Harinck en Gert van Klinken, ‘Inleiding’ in: Idem, *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer 2011) 13-32, aldaar 20.

¹⁷⁰ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1583.

¹⁷¹ Ibidem, blz. 1577-1578.

¹⁷² ‘Ds. J.H. Vaandrager. Geestelijk verzorger der krijgsgevangenen.’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (30-05-1942) 5.

(Oflag XIII-B). Daar kwamen sinds 16 mei 1942 Nederlandse militairen aan en op den duur zouden ongeveer 2.000 militairen daar vast komen te zitten.¹⁷³

De leefomstandigheden in het kamp te Neurenberg-Langwasser waren vergeleken met andere krijgsgevangenkampen minder slecht. Zo beschreef een Nederlandse officier in een brief aan zijn vrouw de erbarmelijke omstandigheden waarin hij moest zien te (over)leven, nadat hij was overgeplaatst van Neurenberg-Langwasser naar een kamp nabij Neubrandenburg. Na een treintocht van vijf dagen in volle goederenwagen pende hij over de schrijnende situatie in zijn nieuwe onderkomen te Neubrandenburg:

Hier alles beneden peil, veel slechter nog dan in Langwasser (...) veel zwaar gewonden, een doode, 12 dagen niet uit de kleeren geweest. Vergaan van de wandluizen, veel longontsteking en reumatiek-gevallen, slapen op kletsnatte matrassen.¹⁷⁴

De meeste militairen die gevangen waren gezet in het kamp bij Neurenberg werden tussen 1 en 8 augustus van 1942 overgeplaatst naar kamp Stanislau in het huidige Oekraïne.¹⁷⁵ Het is waarschijnlijk dat de geestelijken, enkele weken nadat ze waren gearriveerd in Neurenberg, moesten vertrekken naar hun nieuwe verblijf in Stanislau. Waarschijnlijk verkeerden zij in betere omstandigheden en genoten de geestelijk verzorgers meer rechten dan de reguliere militairen. Uit een brief van Van Straelen aan zijn vrouw wordt duidelijk dat de veldprediker en aalmoezenier samen een kamer deelden in een gebouw achthonderd meter van het kamp vandaan.¹⁷⁶ Ook de krijgsgevangene Frans de Waal benadrukte in zijn werk over zijn tijd in Stanislau de voorkeurspositie die de geestelijken genoten: 'Het lazaret krijgt extra voeding. De doktoren, verplegers, en geestelijke verzorgers hebben eenige bewegingsvrijheid, mochten zoo nu en dan eens wandelen onder geleide, zonder geweer, doch niet naar de stad.'¹⁷⁷

Na 1942 werden nog meer oud-militairen opgeroepen en vastgezet, waardoor er meer geestelijk verzorgers nodig waren. Daarom begonnen aalmoezenier W.G.H. Voesten en veldprediker De Kluis op 7 oktober 1943 aan een onzekere reis naar het kamp in Mühlberg aan de Elbe. Angstige gedachtes waren ongetwijfeld niet ver weg. De geestelijken verlieten

¹⁷³ L.A.M. Goossens, *Willem van der Maden. Aalmoezenier* ('s-Gravenhage 1974) 5; Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/oflag-xiii-b-neurenberg-langwasser/> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹⁷⁴ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1634.

¹⁷⁵ Ibidem, blz. 1653.

¹⁷⁶ Ibidem, blz. 1590.

¹⁷⁷ Eindhoven Digitaal, http://www.eindhovenfotos.nl/levensloop_frans_de_waal.htm (geraadpleegd 10-05-2021).

het bekende Nederland voor een ongewis bestaan in het Oosten. Zo noteerde De Kluis achteraf in zijn manuscript over de reis: ‘Uiteindelijke bestemming vraagteken.’¹⁷⁸ De latere hoofdvlotaalmoezener J.F.M. de Sain en gereformeerde veldprediker F.A. den Boeft maakten dezelfde keuze en vertrokken op 7 januari 1944 naar Wistriz.¹⁷⁹ Geestelijk verzorgers volbrachten hun taak in vele kampen, van het kamp te Neubrandenburg tot en met de barakken in Oekraïne.¹⁸⁰

Geestelijk werk in de kampen

De belangrijkste reden voor het verzoek aan geestelijk verzorgers om vrijwillig naar de kampen te gaan, was de grote vraag van militairen naar zielzorg. In de krijgsgevangenkampen waren de geestelijk verzorgers echter niet altijd in staat om dezelfde geestelijke zorg te bieden als in Nederland. Soms mochten de geestelijken wél geestelijk werk verrichtten, in andere gevallen weer niet. Soms mochten diensten wél gehouden worden, maar mochten preken weer niet. Volgens De Kluis was de onderliggende oorzaak het gebrek aan instructies:

Het is klaar – de status van de geestelijke verzorger der krijgsgevangenen staat in geen enkel opzicht vast. Ze hangen volkomen in de lucht. In de grote kampen worden ze beschouwd als ieder andere krijgsgevangene.¹⁸¹

De aalmoezeniers in een kamp te Weinsberg mochten bijvoorbeeld de mis pas opdragen na tussenkomst van een katholieke Duitse luitenant. Het houden van preken was daar helemaal uit den boze.

Ondanks dat de geestelijke activiteiten in een “afgeslankte” vorm werden geven, was de opkomst bij de diensten volgens Hermans hoog: ‘Geregeld woonden een 250-tal officieren den dienst bij’.¹⁸² Ook de diensten van Vaandrager en Van der Maden werden zeer goed bezocht. In zijn dagboek beschreef de militair G.L.M.H. Higly zijn tijd vanaf de deportatie naar Neurenberg-Langwasser tot de eerste maanden van zijn periode in Stanislau. Op de losse velletjes papier geeft Higly ons een indruk van het kampleven in Stanislau, inclusief een beeld

¹⁷⁸ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1622.

¹⁷⁹ Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht*, 75-76.

¹⁸⁰ Jan Ridderbos, *Nederlandse predikanten gevangen in kampen en/of omgekomen tijdens WO II* (Assen 2011) 12.

¹⁸¹ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1636.

¹⁸² Hermans, *Priesters in het veldgrijs*, 353.

van de geestelijk verzorgers. Ondanks dat Van der Maden de mis al begon om zeven uur 's ochtends, kwamen velen volgens Higly toch op de bijeenkomst af:

En het is opmerkelijk hoe velen die Mis dagelijks bijwonen. Het gros van de Katholieke officieren is aanwezig en men ziet er zelfs tal van figuren, die in normale tijden niet zoo heel veel op zelfs helemaal niet aan het geloof deden. Nood leert bidden, Als alles goed gaat heeft men God niet nodig!¹⁸³

Ook de zondagsdiensten van de veldprediker werden daar drukbezocht:

Eenige honderden officieren zijn om den veldprediker Ds Vaandrager verzameld. De meesten zijn gezeten op banken en tafels die om de forsche zware gestalte van den dominee (in zijn militaire uniform) zijn gegroepeerd.¹⁸⁴

Wat toegestaan werd verschilde sterk per kamp en diens commandant. Kort na terugkomst in Nederland deed de Nederlandse protestantse noodgemeente te Stanislau (later gevestigd in Neubrandenburg) in augustus 1945 verslag van haar werkzaamheden. Daaruit werd duidelijk dat de gevangenen in Stanislau zich meer konden permitteren dan in Weinsberg. Zo werd in 1942 in het kamp Stanislau een oudejaarsavonddienst georganiseerd, waarin het mogelijk was om het Koninklijk Huis in het gebed te herdenken. Bovendien zette de organist aan het einde van de dienst het Wilhelmus in en werd er 'meegezongen uit honderden kelen'.¹⁸⁵

In verschillende werken van en over de geestelijk verzorgers komt steevast de centrale rol van het geloof naar voren. De Kluis moest in zijn overwegend lovende manuscript erkennen dat de activiteiten van de geestelijken zich liet kenmerken door 'ups en downs'.¹⁸⁶ Hoewel gevaar altijd op de loer lag in het kamp, bracht de zielzorg en het geloof veel hoop en steun voor de gevangenen en voeren vooral de 'ups' de boventoon. Ook in het katholieke werk van Hermans werd in de eerste plaats positief geschreven over het werk van de geestelijken. In de kampen waren ze onverschrokken en, net als de gevangengenomen Nederlandse militairen, trouw aan hun god:

¹⁸³ Eindhoven Digitaal, <http://www.eindhovenfotos.nl/1/Gustaaf%20Louis%20Marie%20Hubert%20Higly.htm> (geraadpleegd 10-05-2021).

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1656-1657.

¹⁸⁶ Ibidem, blz. 1632.

“Wenn wir kommen mit Essen, gehen die Soldaten nicht zur Messe”, spotten de Duitschers, maar tot hun eigen stomme verbazing bleken zij voor de zooveelste maal slechte kenners van andere volken. De Nederlanders sloegen geen H. Mis over en naderden als hun de kans werd geboden, in zoo grooten getale de H. Tafel, dat de aalmoezeniers de beschikbare H. Hosties in kleine stukjes moesten breken om toe te komen.¹⁸⁷

Deze hagiografische tendens is typerend voor de naoorlogse literatuur in het algemeen, maar Hermans' boek in het bijzonder. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan is zijn verslag van een aalmoezenier die zich, door bijzondere ontwikkelingen, aan het hoofd zag staan van ongeveer duizend Nederlandse troepen. Na de Duitse inval hoopten deze militairen hun strijd voort te kunnen zetten in Frankrijk. Eenmaal omsingeld door Duitse troepen in Calais, werd het duidelijk dat zij in de val zaten. De overtocht naar Engeland was ook niet mogelijk, waardoor de militairen geen andere keuze hadden dan zich over te geven aan de Duitse autoriteiten. De krijsgesvangenen moesten beginnen aan een lange tocht – met ‘alle geweld’ van dien. De Duitsers hadden de aalmoezenier benoemd tot commandant, omdat de geestelijke de hoogste in rang was. Hij diende de mannen te begeleiden van Frankrijk, via Duitsland, terug naar Nederland. De tocht van de Nederlandse troepen ging moeizaam, doordat ze minder geoefend waren in marslopen dan de Engelsen en omdat onder de Nederlanders zich oudere mannen bevonden. Volgens Hermans werd dit de aalmoezenier te ‘machtig’:

Tegen een Feldwebel, die op een auto stond te tieren op de “faule Holländer”, schoot hij uit. “Bei uns in Deutschland” zaten jongens van zestien jaar in het leger; de aalmoezenier had er zelf daags tevoren een gesproken; zulke knapjes deden beter hun critiek op mannen van over de vijftig voor zich te houden.¹⁸⁸

Niet veel later kwam er een Duitse officier om de aalmoezenier retorisch te vragen of hij aanmerkingen had, waarop de aalmoezenier hem krachtig van repliek zou hebben gediend: ‘ongetrainde mensen, meerendeels niet jong meer, slecht voedsel – dan hoefde men zich niet bovendien te laten uitschelden. – “Nog meer?” – “Neen!” – Een kwartier later kwamen

¹⁸⁷ Hermans, *Priesters in het veldgrijs*, 351.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 358.

vrachtauto's om de ergste stumpers op te laden.'¹⁸⁹ Het is echter de vraag of de aalmoezenier zó stoutmoedig is geweest of was het onderdeel van het naoorlogse heroïsche narratief? Het laatste ligt voor de hand.

Het verhaal was desondanks niet puur heroïsch. Tussen de regels door zijn er ook nuanceringen te lezen. Zo waren de Duitsers weliswaar de vijanden in dit verhaal, maar vervulden de Belgen en Fransen de rol van antiheld. Terwijl zij eigenlijk samen sterk moesten staan tegenover de Duitsers, roofden zij het eten van de Nederlanders: 'Met ongelooflijke brutaliteit plunderden zij den heelen keukenwagen eer de Nederlanders er zelfs maar bij konden komen.'¹⁹⁰ De aalmoezenier werd zelfs uit zijn door hem bemachtigde kamer gejaagd en moest daardoor 'den nacht verder zittend in een kleine ruimte doorbrengen.'¹⁹¹ Het zijn slechts enkele regels in een uitgebreid werk, desalniettemin laat het verhaal zien dat het geweld niet alleen van Duitse kant kwam. Hun bondgenoten stelden zich in de ogen van de Nederlanders niet altijd op als helden, maar vertoonden ook schurkachtig gedrag.

Niet alleen het heroïsche beeld dient genuanceerd te worden. Ook de centrale rol van het geloof in de kampen is geschakeerd. De inzet van de geestelijk verzorgers was namelijk heel breed en beperkte zich niet louter tot religieuze aangelegenheden. Van der Maden gaf bijvoorbeeld cursussen Latijn, Engels, godsdienstleer en filosofie. Het aantal bezoekers van deze cursussen deed niet onder voor de diensten. Ter illustratie: een cursus over het huwelijk trok de belangstelling van zeshonderd man.¹⁹² De Kluis noteerde zelfs dat de Duitse commandant van zijn kamp had voorgesteld dat de geestelijk verzorgers seksuele voorlichting dienden te geven:

Een zegsman van Van Straelen weet te vertellen dat Generaal Hakstron bij de Duitsers ontboden is om die zaak te bespreken. Er zouden eventueel Poolse "dames" gerequireerd kunnen worden. Met een zeer hautain gebaar zou dit aanbod door Generaal Hakstron zijn afgewezen.¹⁹³

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem, 359.

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*, 46.

¹⁹³ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1606.

Geloof omringd door geweld

Het werk van de geestelijk verzorgers ging allermintst vanzelf. De Duitse kampbewakers maakten het hen lastig of onmogelijk. Op zondag 11 juli 1943 wenste de Duitse kampcommandant in Stanislau bijvoorbeeld dat in plaats van een kerkdienst een film werd gespeeld in de kerkzaal. Volgens het verslag van de noodgemeente leidde de ‘aaneengesloten houding der krijgsgevangenen’ ertoe ‘dat niemand de film zou bezoeken’ en de filmvoorstelling de kerkdienst niet zou vervangen.¹⁹⁴ Het vreedzame verzet tegen de Duitse inbreuk op hun religieuze diensten, staat in contrast met het gedrag van de Duitse kampbewakers in Mühlberg. Zij gaven maar al te graag hun kwaadaardige gevoelens de vrije loop. Het kapelletje of kerkzaaltje dat gevangenen met de beperkte middelen wisten op te tuigen, moest er dan aan geloven:

Sommige Duitsers uit de bewakingscompagnie hadden er een sadistisch genoegen in wat met zoveel moeite en zorg was opgebouwd grondig te vernietigen. Vooral de Hollandse krijgsgevangenen hadden daaronder te lijden.¹⁹⁵

Het ging soms verder dan alleen de aantasting van hun diensten. Geestelijken werden in uitzonderlijke gevallen – zover we dat uit de teksten weten – ook vernederd. In een brief aan zijn meerdere schreef Van der Maden op 14 mei 1944 dat hij gedwongen werd zich uit te kleden: ‘ondanks protest en beroep op schrijven van den Zweedschen gezant daarover, werd mij gelast mij te ontkleeden, wat tenslotte toch niet is doorgegaan’.¹⁹⁶

Niet alleen het geweld van de Duitsers binnen het kamp zorgde voor problemen. Onder de gevangenen heersten er ook onderlinge spanningen. Terwijl De Kluis meende dat deze verschillen en agitatie verdween als men in “de Duitser” een gedeelde vijand zag, schetste aalmoezenier J. Morel een minder eensgezind beeld: ‘Vele mensen hier zijn net kleine kinderen en leunen volkomen tegen je aan.’¹⁹⁷ Spanningen waren ook terug te zien in het religieuze domein. Aan de ene kant trok een cursus van Van der Maden over het huwelijk zowel katholieke als niet-katholieke officieren. Bij zijn cursus waren namelijk zeshonderd officieren aanwezig, terwijl er maar driehonderd katholieke officieren in het kamp waren. Vaandrager had volgens De Kluis echter te kampen met de tweedracht tussen de protestantse

¹⁹⁴ Ibidem, blz. 1656.

¹⁹⁵ Ibidem, blz. 1632.

¹⁹⁶ Ibidem, blz. 1642.

¹⁹⁷ Ibidem, blz. 1659.

denominaties. Sommige gevangenen vonden hem té vrijzinnig, anderen vonden hem juist té orthodox.¹⁹⁸ In de werken van kampgevangenen en van geestelijk verzorgers werden religieuze verschillen tussen katholieke en protestantse gevangenen besproken. In de aanwezigheid van de Duitse onderdrukking raakten deze religieuze verschillen volgens hen (deels) op de achtergrond. In Neurenberg-Langwasser gingen Vaandrager en Van de Maden, tegen de verwachting van sommigen in, bijvoorbeeld goed met elkaar om. Zó goed dat de ‘grootte zware dominee’ de miskoffer droeg van de aalmoezenier:

Eenigen dachten, dat het niet zou gaan, die twee bij elkaar. Toen men na een uurtje eens naar binnen gluurde, zaten ze heel genoeglijk samen te kaarten in volkomen harmonie en dat is zoo gebeven. Wanneer ze des Zondags het kwartier loopen naar het kamp aflegden liep de kleine, dikke aalmoezenier voorop en daarachter een grootte zware dominee, die de miskoffer droeg.¹⁹⁹

Naast het interne geweld, en de spanningen die het veroorzaakte, zorgde de oorlogssituatie buiten het prikkeldraad ook voor de nodige problemen. Een gemene deler was het gevaar als gevolg van luchtaanvallen. De bombardementen – en de angst daarvoor – waren immer aanwezig. Als er geen bombardementen waren geweest, viel dat direct op. Zo beschreef aalmoezenier F.P.M. van de Vliet op 20 mei 1944 aan het Commissariaat voor de Belangen der Voormalig Nederlandsche Weermacht: ‘Geen bommen meer sinds weken: wat een rust.’²⁰⁰ In Stanislau hield de predikant de oudejaarsavonddienst van 1944 ‘onder luchtalarm in een stik donkere zaal zijn preek’.²⁰¹ Het gevaar voor bombardementen kwam met name voor rond locaties met een economisch belang. De Sain was werkzaam nabij de fabrieken te Wistriz die de broodnodige synthetische benzine produceerden, waardoor de geallieerden deze plaats hevig bombardeerden: ‘Er vielen doden. Anderen werden licht of zwaar gewond. Hij hoopt dat alles spoedig rustig is. Aalmoezenier en Dominee moeten daar werken onder mannen, die in voortdurende angst leven!’²⁰² Ondanks het geweld gingen de geestelijken door met hun diensten.

¹⁹⁸ Ibidem, blz. 1606.

¹⁹⁹ Eindhoven Digitaal, http://www.eindhovenfotos.nl/levensloop_frans_de_waal.htm (geraadpleegd 10-05-2021).

²⁰⁰ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 56 (Brieven van aalmoezenier F.P.M. van de Vliet, Stalag V A, Stuttgart), bladzijde 6.

²⁰¹ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1634 en 1657.

²⁰² Ibidem, blz. 1643.

In de brieven naar huis censureerden de Duitsers ongewenste inhoud. Hierdoor geven deze brieven geen volledige informatie, met name wat betreft Duits geweldsmisbruik. Zo leest het afschrift van de correspondentie van De Sain naar het commissariaat van 22 maart 1944: ‘Het weer is hier verschrikkelijk koud, regen en sneeuw. (volgt een gedeelte door de censuur doorgeslagen).’²⁰³ Desondanks kwam het geweld (deels) aan bod, met name geallieerd geweld – het kan goed zo zijn dat de Duitse autoriteiten dit expres niet censureerden.

De brieven van de geestelijk verzorgers beschreven, net als de werken van De Kluis en Hermans, eensgezind de religieuze vroomheid in de kampen. Het geloof werd alom beleefd en fungeerde als een houvast – soms het enige houvast. De Kluis noteerde na de oorlog bijvoorbeeld: ‘Wij zijn het, die teruggeworpen werden op het laatste houvast, de laatste ernst – op God!’²⁰⁴ Desondanks noteerde hij ook woorden van vertwijfeling die werden geuit over de situatie in het kamp: ‘Hoe kan God het gedogen? Dat was de vraag, die telkens gesteld werd....’²⁰⁵ Net als gedurende de Meidagen viel De Kluis niet van zijn geloof. Hoewel hij zich in een benarde situatie bevond, bleef zijn vertrouwen op zijn god groot en zag hij in het kamp de “hand gods” terug. Als de voorganger van het geloof trad De Kluis op als autoriteit, bood een luisterend oor voor de gevangenen en gaf hen zijn oordeel. In deze functie ervoer de geestelijk verzorger de impact van het geweld op het geloofsvertrouwen. Zo stapte een getroebleerde gevangene op hem af gedurende zijn vaste spreekuur. Deze man had gediend in het Nederlands verzet en kwam in de knel tussen zijn geloof en zijn verzetsdaden: ‘Hij heeft het moeilijk. Door zijn hand is een verrader gedood. Zijn groep was aangewezen om hem te liquideren en van die groep moest hij het doen.’²⁰⁶ De handelingen die de man nam, leidden tot vragen: ‘Was het goed, dat ik een mens doodde?’²⁰⁷ Volgens de verzetsman zou het niet liquideren het leven van tientallen van zijn mede-verzetslieden hebben gekost. Nadat de verzetsman had aangegeven dat de moord noodzakelijk was en alles goed was afgewogen, gaf De Kluis hem een rustgevend antwoord: ‘Dan is het goed. Dan moet je er ook niet over tobben. ’t Was bittere noodzaak.’²⁰⁸ Volgens De Kluis was de moord een noodzakelijk kwaad. Als men het goed had afgewogen en er géén andere keuzes waren, dan zat er niks anders op.

²⁰³ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 53 (Brieven van aalmoezenier J.F.M. de Sain, Stalag IV C, Wistriz), bladzijde 7.

²⁰⁴ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 284.

²⁰⁵ A.T.W. de Kluis, *De pastorie van Mühlberg* (Den Haag 1950) 88.

²⁰⁶ Ibidem, 95.

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Ibidem, 96.

Aan het einde van de oorlog werd de situatie steeds nijpender. De Kluis beschreef bijvoorbeeld dat de post niet of laat aankwam, waardoor de kampgevangenen minder eten vanuit Nederland ontvingen of het was al bedorven: 'De honger wordt zwaar in ons kamp. Uit Holland komt hoegenaamd niets meer.'²⁰⁹ Het verwoestende bombardement van de geallieerden op de Duitse stad Dresden in februari 1945 vergrootte ook de angst. De krijgsgevangenen maakten zich zorgen dat zij de represailles hiervoor zouden moeten incasseren. Zo noteerde De Kluis de angst die onder hen leefde:

Er gaat een hardnekkig gerucht, dat Hitler van plan is uit de Conventie van Genève te treden. Dat betekent, dat de krijgsgevangenen overgeleverd zijn aan de willekeur van de gevangenhoudende mogendheid. Dan kunnen we ons nergens meer op beroepen. Dan zijn we vogelvrij en kan men ons liquideren, zonder dat er een haan naar kraait.²¹⁰

In zijn brief naar huis riep Van der Maden zijn god hiervoor aan: 'God bescherm Nederland en make een eind aan deze moordpartij.'²¹¹ Hoewel het enige tijd duurde voordat er een einde zou komen aan de moordpartijen, ging Van der Maden stug door met zijn werkzaamheden.

Aan het einde van de oorlog kwamen ook de ceremonies en voorzieningen rond begrafenissen onder druk te staan. In 1942 en 1943 ging dit, dankzij de goedkeuring van de Duitse kampcommandanten, nog met een militair eerbetoon en onder begeleiding van de geestelijken. Dit veranderde gedurende de laatste twee jaar van de oorlog:

De krijgsgevangenen voorzagen zelf in het verlenen van het gepaste eerbetoon en in het verzorgen van de begrafenis, al ging dat tegen het einde van de oorlog soms gepaard met pijnlijke momenten wanneer bleek dat de doodskisten van ondeugdelijk materiaal waren gemaakt, waardoor ongelukjes bij de teraardebestelling voorkwamen.²¹²

Het niet kunnen voorzien van een respectvolle begrafenis van een medechristen, -militair en -kampgevangene werd als zeer pijnlijk ervaren. Door de oorlog dienden de geestelijken te roeien met de riemen die ze hadden.

²⁰⁹ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 220.

²¹⁰ Ibidem, blz. 227.

²¹¹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 49 (Brieven van aalmoezenier W.A.J. van der Maden, Oflag 67, Neubrandenburg), bladzijde 18.

²¹² Smit, *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis*, 96.

De religieuze plichten van de geestelijken hielden niet op na de bevrijding. Mensen dienden ondersteund te worden en gestorvenen moesten worden begraven – ook gestorven vijanden: ‘Vermeld moet worden, dat Ds. Vaandrager en Ds. Wesseldijk na het ontzet aan vele in de nabijheid van het kamp gevallen vijanden, met behulp van een ploeg Italiaansche soldaten, een Christelijke begrafenis bezorgden.’²¹³ Hiermee namen de geestelijken een transcendente functie binnen het kamp in. Ze overstegen de “gewone” kampgevangenen, de religieuze en sociale verschillen en het vijandschap.

De egodocumenten geven ons een meer genuanceerd beeld dan de hagiografische werken. Naast de eendrachtigheid van de Nederlandse gevangenen, waren er onderling ook gespannen verhoudingen. Hoewel de religieuze activiteiten een belangrijke rol speelden binnen het kampleven, verzorgden geestelijk verzorgers ook niet-religieuze werkzaamheden. Hiermee was de geestelijk verzorger een soort “vliegende keep” en oogstte voor zijn werk en steun veel lof. Zo schreven de katholieke gevangenen te Mühlberg op 18 april 1944 aan Van Straelen over hun aalmoezenier Voesten:

Wij zijn U, na O.L. Heer daarvoor buitengewoon dankbaar. U kunt zich misschien niet voorstellen wat 't voor ons betekende een Nederlandsche Aalmoezenier hier te hebben (...) dien we hier in zoo'n kamp niet goed genoeg kunnen waardeeren²¹⁴

Te midden van het geweld, angst en spanningen hielden de geestelijk verzorgers hun rug recht en waren zij een voorbeeldfiguur. In de kampen waren hun diensten en woorden een bron van steun voor de gevangenen. De geestelijken werden weliswaar tegengewerkt, desondanks wisten ze te slagen in hun doelstelling: het voorzien in de religieuze vraag en het ondersteunen van krijgsgevangenen. De angst van Harrenstein op 31 augustus 1940 dat het de vraag was of ‘er ooit weer in Nederland Veldpredikers zullen komen’ en dat de ‘mogelijkheid bestaat, dat het jonge instituut in dezen oorlog ook gesneuveld is’, werd daarmee geen werkelijk.²¹⁵ Juist het tegenovergestelde gebeurde: de oorlog zou het (morele) fundament blijken van het instituut.

²¹³ NIMH, Collectie De Kluis, inv.nr. 19, blz. 1658.

²¹⁴ Ibidem, blz. 1640.

²¹⁵ Wilco Veltkamp, Jur Majoor en Jan Tom Schneider, ‘Versterkt uit de strijd. De protestantse geestelijke verzorging en haar drie eerste hoofden 1945-1972: A.T.W. de Kluis, J.H. Sillevius Smitt en A.C.J. van der Poel’ in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 71-103, aldaar 72.

Conclusie

‘Dulce et decorum est pro patria mori’.²¹⁶ Volgens de Romeinse dichter Horatius was het ‘zoet’ om te sterven voor het vaderland. De Nederlandse humanist en theoloog Desiderius Erasmus kaatste in zijn *Adagia* (1500) terug: ‘Dulce bellum inexpertis’, oftewel: ‘Zoet is de oorlog voor de onervarenen’.²¹⁷ De moderne geestelijke verzorging begon met de aanstelling van de twaalf geestelijken op 28 augustus 1914. Zij traden kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in dienst, maar het duurde lang voordat de geestelijken binnen de organisatie direct in aanraking zouden komen met geweld. De geestelijk verzorgers die in Nederland verbleven behoorden, in tegenstelling tot hun collegae in Nederlands-Indië, tot de Tweede Wereldoorlog tot de ‘onervarenen’. Voor hen was het oorlogsgeweld onbekend en waarschijnlijk des te indringender.

De betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht kent een eeuwenlange geschiedenis. Daarin had een oorlog, of de dreiging ervan, een aanstuwende werking en leidde tot (hernieuwde) interesse van de overheid in hun rol. Aan de vooravonden van de Eerste en Tweede Wereldoorlog werden in rap tempo geestelijken aangesteld door de overheid, maar gedurende periodes van vrede, zoals het interbellum, nam de interesse van de overheid weer af. Anders dan gedurende het interbellum, raakte de geestelijke verzorging na de Tweede Wereldoorlog niet in de vergetelheid. Dankzij de werkzaamheden van geestelijk verzorgers gedurende de Meidagen en in de krijgsgevangenkampen kreeg de organisatie een stevig grondslag.

Vóór de Meidagen hadden de geestelijk verzorgers geen ervaring met (modern) geweld, maar zij waren natuurlijk wel op de hoogte van de militaire campagnes van Duitsland dankzij verhalen en berichtgeving in de media. Het is derhalve zeer begrijpelijk dat zij op weg naar het front of de kampen zich bevreesd afvroegen wat de toekomst brengen zou, zoals Venema het onder woorden bracht: ‘Oorlog, oorlog – wat was dat eigenlijk?’ Hun angsten werden al snel realiteit. Op de Greb verrichtten ze hun werkzaamheden terwijl Duitse

²¹⁶ Martin M. Winkler, ‘Dulce et decorum est pro patria mori? Classical Literature in the War Film’, *International Journal of the Classical Tradition* 7:2 (2000) 177-214, aldaar 177.

²¹⁷ Benjamin Bertram, ‘Posthumous Community: Erasmus and the Dung Beetle’, *Criticism* 62:3 (2020) 329-346, aldaar 329.

artilleriestellingen hen bestookten en in Rotterdam waren zij toeschouwers van het inferno. In de kampen in het Oosten werden hun diensten belemmerd door bombardementen of tegengewerkt door kampcommandanten. Het geweld was alomtegenwoordig en beïnvloedde sterk de wijze waarop zij hun religieuze activiteiten konden ontplooiën. De onduidelijke instructies die de geestelijk verzorgers meekregen hielpen daar niet bij. Het is dan ook opmerkelijk dat zij wel in hun doel zijn geslaagd. Daar waren niet alleen de geestelijk verzorgers van overtuigd, ook de kampgevangenen. De vele dankbare woorden van hen getuigen daarvan. Om de woorden van vlootpredikant Warners aan te halen: ‘*variis modis bene fit*’. Het geestelijk werk kon op verschillende wijzen goed geschieden.

In tegenstelling tot de geestelijk verzorgers ten tijde van de oudheid en middeleeuwen, waren de (meeste) geestelijk verzorgers niet direct betrokken bij het geweld. Deze “zielzorgende-geestelijken” hadden in 1914 de taak, om zorg te dragen voor ‘de zielzorg van de militairen hunner divisie welke tot hunne kerk behoren’. Dat was ook hun taak gedurende de Tweede Wereldoorlog. Gedurende de Meidagen stonden de geestelijken de militairen bij en voorzagen hen, met gevaar voor eigen leven, van religieuze steun. Kijkend naar de grote vraag van militairen naar religieuze bijstand, wordt duidelijk dat de religieuze nood gedurende de oorlog hoog was. Aalmoezeniers namen in de Meidagen *en masse* biechten af en sommigen gaven zelfs de generale absolutie. Ook veldpredikers constateerden een grote vraag naar hun diensten. De militairen waren in grote getale aanwezig bij de kerkdiensten en vertoonden blijdschap bij het zien van de predikant. Het belang van het geloof was gedurende de Meidagen groot en speelde nadien in de krijgsgevangenkampen ook een belangrijke rol. Zondagdiensten werden, zelfs met het gevaar van bombardementen, drukbezocht en waren een teken van eendracht. De geestelijk verzorgers wisten door hun werkzaamheden harmonie en saamhorigheid te creëren.

De geestelijk verzorgers verzorgden niet alleen religieuze diensten, maar moedigden militairen ook aan om ten strijde te trekken tegen de Duitse vijand, want zoals hulpaalmoezenier Joosten hen verzekerde: ‘Mannen, vertrouwt op God, we zijn klaar, we gaan naar den Hemel!’ Bourke benadrukte dat de meeste geestelijk verzorgers, ondanks de ogenschijnlijke religieuze contradictie, tegenover de militairen betoogden dat het doden geen zonde was. Dat gold ook voor de Nederlandse geestelijk verzorgers. De egodocumenten laten bovendien zien dat enkele Nederlandse geestelijken verder gingen en, ondanks dat dit niet was toegestaan en zij daar niet in geoefend waren, óók actief betrokken raakten bij

geweldshandelingen. De oorlog fungeerde als een snelkookpan waarin geestelijken aandrongen op geweld én soms zelfs naar de wapens grepen. Dit alles bevestigt het beeld dat Bourke schetste, namelijk: ‘the vast majority not only embraced the military enterprise as an opportunity for ministry but also yearned for a more active and a more bloody role’.

De oorlog zette de religieuze overtuigingen van de geestelijken op scherp. Het was het uur van de waarheid, waarin zij inhoud konden geven aan hun geloofsroeping. De geestelijken die vrijwillig naar de frontlinies of naar de kampen gingen, waren niet naïef en namen hun besluit niet lichtzinnig. Zij waren doordrongen van de risico’s. Desondanks ontstonden er door het alomtegenwoordige geweld – heel soms – scheurtjes in hun rotsvaste overtuigingen. Zelfs de diepgelovige De Kluis noteerde in zijn manuscript: ‘Hoe kan God het gedogen?’ De oorlog maakte hen ‘onzeker’, maar uiteindelijk vielen geen van hen van hun geloof of kwamen zo stellig terug op hun handelingen zoals Zabelka. De vragen als gevolg van het geweld waren indringend, maar ze bleven standvastig in hun geloofsovertuigingen. Dit maakt het dagboek van Knottnerus duidelijk: ‘Een wonder Gods, dat ik wel zie maar niet doorgronden kan. Soli Deo Gloria.’ Ondanks deze geloofscrisis voerden bijna alle geestelijken – zolang ze naar het front konden gaan – hun taken uit op de Greb en in Rotterdam en waren sommigen zelfs bereid om de militairen bij te staan in de kampen.

De egodocumenten van de geestelijk verzorgers geven ons op een indringende wijze inzicht hoe zij de oorlog aan den lijve ervoeren. De werken verschaffen ons een venster op de “alledaagse” geweldservaringen en taken gedurende de Meidagen en in de kampen – en de gevolgen daarvan voor het individu. Daarmee bieden de documenten een zeer welkome aanvulling op de overwegend heroïsche werken. In het manuscript van De Kluis en het werk van Hermans zijn bijvoorbeeld slechts zeer spaarzaam gevoelens van twijfel en angst te lezen. De persoonlijke brieven en werken van de geestelijken en militairen geven ons een geschakeerd beeld van de gevolgen van het geweld op hun gemoedstoestand en hun religieuze taak. Zo liet het dagboek van Knottnerus zien dat hij terughoudend was in het verheerlijken van het geweld, Morel gaf aan dat de gevangenen ‘net kleine kinderen’ waren en het werk van Van der Maden toont ons dat er naast geloof ook aandacht was voor seculiere werkzaamheden.

Het geweld beperkte de mogelijkheden en werkzaamheden van de geestelijk verzorgers, het geweld slechtte ook de religieuze verschillen onder de kampgevangenen. De verschillende religieuze denominaties verschilden op papier, maar in de praktijk waren de

religieuze contrasten op de Greb en in de kampen niet bepalend. Zo gaf kapitein Wiersinga aan: 'Aan de Grebbe-linie heb ik duidelijk kunnen ervaren dat er in wezen geen verschil bestaat tussen katholieken en protestanten.' Onder druk van het geweld kwamen de religieuze verschillen te vervallen en ten tijde van de Meidagen gingen aalmoezeniers protestantse militairen van religieuze hulp voorzien en vice versa. Ook in de kampen werden de religieuze verschillen geslecht. Zo trok de cursus van aalmoezenier Van der Maden ook niet-katholieke officieren aan en gingen de geestelijken van verschillende denominaties amicaal met elkaar om. Het geweld had in die zin niet alleen een negatief effect op hun werkzaamheden, maar droeg ook bij aan de (oecumenische) betrokkenheid van gevangenen en geestelijken. Het waren deze werkzaamheden waarvoor de geestelijke verzorging veel lof ontving en vormden uiteindelijk – zoals Ubels correct constateerde – de wortels van de organisatie. Hun waardevolle werk was het (morele) fundament van de geestelijke verzorging in Nederland. Daarnaast bleven vele geestelijken nog lang na de oorlog bij de organisatie betrokken en namen zij hun oorlogservaringen met zich mee, bijvoorbeeld naar Nederlands-Indië. De Tweede Wereldoorlog was daarmee allerminst een onbeduidende periode – zoals de historiografie ons doet vermoeden –, maar een sleutelmoment voor de organisatie.

Met dit onderzoek is getracht te voorzien in het historiografisch tekort omtrent de taken en ervaringen van Nederlandse geestelijk verzorgers gedurende de Tweede Wereldoorlog. Terugblikkend wordt hun grote waarde voor de Nederlandse krijgsmacht duidelijk. De geestelijken boden niet alleen hun expertise in religieuze aangelegenheden, maar vervulden ook een brugfunctie tussen legerleiding en politieke actoren aan de ene kant en de "gewone" militairen aan de andere kant. Bovendien waren zij schakel tussen vriend en vijand. Dit wordt duidelijk uit het feit dat Groenewegen en Van Straelen het initiatief namen om contact op te nemen met de Duitse bezetter omtrent het sturen van geestelijken naar de kampen. Daarnaast waren geestelijk verzorgers niet alleen een "praatpaal" voor militairen, maar gaven hen ook bemoediging, steun en zelfs legitimatie voor het voeren van oorlog. Ondanks dat het geweld hen belemmerde, waren allen het er over eens dat de werkzaamheden die zij vervulden zeer noodzakelijk waren. De geestelijken stonden de militairen bij in de stellingen op de Grebbeberg, te midden van de vuurzee van Rotterdam en in de verschillende kampen en bewerkstelligden belangrijk werk.

De werken van de geestelijken en militairen over hun ervaringen van de Meidagen en de kampen, laten ons zien dat geestelijk verzorgers een belangrijke functie innamen in de

militaire organisatie én het leven van de militairen. Het waren religieuze en morele autoriteiten die richting en steun gaven. Hun werk in de loopgraven, kazematten en kampen gedurende de Tweede Wereldoorlog legde een stevig fundament waarop de naoorlogse organisatie op kon voortbouwen. Zo kunnen geestelijk verzorgers ook in de huidige tijd een belangrijke rol spelen in het voorzien van steun, (morele) vorming, (na)zorg en erkenning voor, tijdens en na militaire conflicten. Deze ondersteuning is niet alleen noodzakelijk bij fysiek en psychisch leed, maar ook bij morele vraagstukken. Recentelijk is er meer aandacht gekomen voor het concept *moral injury*. Bij deze morele verwonding is de militair het slachtoffer van ‘de psychologische, biologische en sociale impact van een schending van fundamentele morele overtuigingen en verwachtingen, waarbij de moreel verwonde persoon zowel het slachtoffer, de getuige als de dader kan zijn geweest, in ieder geval in eigen ogen’.²¹⁸ Volgens onderzoeker Tine Molendijk, gepromoveerd op het proefschrift *Soldiers in conflict. Moral injury, political practices and public perceptions* (2020), is er té weinig aandacht voor de ‘morele en contextuele aspecten van aan uitzendingen gerelateerde problematiek.’²¹⁹ Dit beeld werd eerder al geschetst door Pieter Vos in 2019 in zijn rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Protestantse Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht aan de Protestantse Theologische Universiteit.²²⁰ Volgens Vos lieten de recente verhalen van de uitgezonden militairen zien dat ‘het ontstaan van moral injury nauw verbonden is met het politieke mandaat van de uitzending en met de maatschappelijke houding tegenover de inzet van de krijgsmacht’.²²¹ De fysieke, psychologische en morele problemen als gevolg van militaire uitzendingen zijn niet eenzijdig het probleem van de getroffen militairen, maar ook van de politiek, legerleiding en samenleving als geheel. In dit moeilijke speelveld zijn juist de geestelijk verzorgers uitstekend geschikt om daarin te opereren – dat laat dit onderzoek ons zien. Het leed, de omstandigheden en de ervaringen van de geestelijk verzorgers uit de Tweede Wereldoorlog verschillen weliswaar met die van vandaag de dag, desondanks moeten wij daar lering uit trekken, anders zullen wij, in de woorden van Cicero, altijd kind blijven.

²¹⁸ Tine Molendijk, ‘Moral injury. De psychische impact van moreel-kritische situaties tijdens en na uitzendingen’, *Militaire Spectator* 189:11 (2020) 554-567, aldaar 558.

²¹⁹ Ibidem, ‘Moral injury’, 554.

²²⁰ Pieter Vos, Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal. Moral injury en de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (rede gehouden te Groningen, 08-10-2019).

²²¹ Ibidem.

Geestelijk verzorgers waren niet alleen voor God en Vaderland actief gedurende de Meidagen en in de krijgsgevangenkampen. Nederlandse geestelijken waren ook werkzaam in het Verenigd Koninkrijk en Nederlands-Indië ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Deze oorlogsomstandigheden zijn bewust in deze studie onbesproken gebleven. Overigens zijn er wel boeiende egodocumenten verschenen van geestelijken die aldaar actief waren. Ter illustratie: J. van Dorp werd in het Verenigd Koninkrijk aangestelde tot leger- en vlootpredikant in bijzondere dienst en schetste in zijn werk *Het licht achter den muur* (1946) een beeld van zijn werkzaamheden. Dominee J.C. Hamel gaf op zijn beurt in *Soldatendominee* (1948) op een indringende wijze zijn herinneringen van de jappenkampen weer. Daarnaast mag de inzet van de geestelijken gedurende de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog niet over het hoofd worden gezien. Enkele geestelijk verzorgers, zoals De Kluis, gingen vrijwel rechtstreeks van de kampen naar Nederlands-Indië en bewezen ook daar hun toegevoegde waarde voor de Nederlandse militairen. Deze egodocumenten verdienen onderzocht te worden, juist omdat het geweld en de aanstichters daarvan van grote invloed zijn geweest op de perceptie van de geestelijk verzorgers en de taken die zij konden uitvoeren. Om de aansporing van Boon, Hoffenaar en Veltkamp in alle bescheidenheid aan te halen: ‘Kortom, er is nog veel werk aan de winkel!’²²²

²²² Boon, Hoffenaar en Veltkamp, ‘Inleiding’, 12.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

Archiefmateriaal

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 49
(Brieven van aalmoezenier W.A.J. van der Maden, Oflag 67, Neubrandenburg).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 53
(Brieven van aalmoezenier J.F.M. de Sain, Stalag IV C, Wistritz).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Rietveld (442), inventarisnummer 56
(Brieven van aalmoezenier F.P.M. van de Vliet, Stalag V A, Stuttgart).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Collectie De Kluis (506).

Boeken

Brink, Martin, Jan de Vries en Egbert Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd. Dagboek van dominee J.G. Knottnerus. Grebbelinie 1939-1940* (Barneveld 2004).

Dubois, A., *Van schaduwen en licht. Herinneringen van een veldprediker* (Rotterdam 1941).

Exel, N.J.A. van, en Joh. Gerritsen jr., *Ons werk op de Grebbe* (Amsterdam 1940).

Hermans, Hans, *Priesters in het veldgrijs* (Bussum 1945).

Kluis, A.T.W. de, *De pastorie van Mühlberg* (Den Haag 1950).

Websites

Eindhoven Digitaal, <http://www.eindhovenfotos.nl/1/Gustaaf%20Louis%20Marie%20Hubert%20Higly.htm> (geraadpleegd 10-05-2021).

Eindhoven Digitaal, https://www.eindhovenfotos.nl/1/levensloop_frans_de_waal.htm
(geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=dirk-sluis---een-held-gestorven-voor-het-vaderland> (geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=grebbe-1940-slag-van-angst-en-onwetendheid> (geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=persoonlijk-relaas-van-soldaat-jan-kientz-uit-deventer-ingedeeld-bij-m-c--iii-19-r-i> (geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-a-f-monchen> (geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-j-g-w-joosten> (geraadpleegd 10-05-2021).

Grebbeberg, <https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verslag-van-hulpaalmoezenier-th-c-m-van-leeuwen> (geraadpleegd 10-05-2021).

Secundaire literatuur

Boeken en artikelen

Aarts, Koen, en Hans Pols, *'De Greb'. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht/Antwerpen 1990).

Bertram, Benjamin, 'Posthumous Community: Erasmus and the Dung Beetle', *Criticism* 62:3 (2020) 329-346.

Boon, Els, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp, 'Inleiding. Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht: een verkenning' in: Idem, *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 7-14.

Born, G.L., 'Geestelijke verzorging: dichtbij, adequaat en doelmatig', *Militaire Spectator* 167:12 (1998) 617-623.

Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing. Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare* (Londen 1999).

Brabers, Jules, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006).

Broek, Liduina van den, 'Rooms-katholieke geestelijke verzorging aan veteranen buiten dienst' in: Ger Wildering, René de Boer en Ruurd van der Weg eds., *Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht als ambacht. Over het gebruik van methodiek binnen morele vorming* (Budel 2016) 108-128.

Buskes jr., J.J., *Waar stond de kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam 1947).

Cicero, Marcus Tullius, *Brutus. Orator*, vert. G.L. Hendrickson en H.M. Hubbell (Cambridge 1939).

Claus, David, 'Variis modis bene fit (Op verschillende wijzen kan het goed gebeuren).

Ontstaansgeschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in het leger 1815-1939' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 15-34.

Claus, David, 'De geestelijke verzorging in het leger te velde 1914-1918', *Militaire spectator* 183:7/8 (2014) 349-362.

Dekker, G., 'Wel scheiding Kerk en Staat, geen geheel verbroken relatie', *Kernvraag* 109:2 (1996) 37-39.

Demasure, Karlijn, 'God bestuurt: De rol van de spiritualiteit in de constructie van betekenis in het kader van de militaire uitzending', *Verbum et Ecclesia* 35:2 (2014) 1-9.

Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht, *Beleidsnota 2019-2022. 'Niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest'* (Den Haag 2018).

Donckers, A.J., *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).

Goossens, L.A.M., *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling* (Voorburg/Den Haag 1974).

Goossens, L.A.M., *Willem van der Maden. Aalmoezenier* ('s-Gravenhage 1974).

Harinck, George, 'Via veldprediker naar legerpredikant. De protestantse kerken en de wederzijdse doordringing van kerk en leger' in: Enne Koops en Henk van der Linden eds., *De kogel door de kerk? Het Nederlandse christendom en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2014) 107-132.

Harinck, George, en Gert van Klinken, 'Inleiding' in: Idem, *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer 2011) 13-32.

Hoppe, Johan van, Eric van der Most en Erwin Rossmesl, *Verzwegen oorlogsjaren.*

Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap 1940-1945 (Amsterdam 2021).

Janssen, H., 'De geestelijke verzorging der protestantsche militairen gedurende de mobilisatie 1914-1918' in: J. Kooiman ed., *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914* (Arnhem z.j.) 260-276.

Jenkins, Philip, *The Great and Holy War. How World War I Became a Religious Crusade* (New York 2014).

- Jong, L. de, *Deel 3. Mei '40. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1970).
- Molendijk, Tine, 'Moral injury. De psychische impact van moreel-kritische situaties tijdens en na uitzendingen', *Militaire Spectator* 189:11 (2020) 554-567.
- Morpey, N.H.F., 'Ten geleide', *Kernvraag* 105:2 (1994) 5.
- Ploeg, H.H.J., 'Nazorg en erkenning. Hoekstenen van het veteranenbeleid', *Kernvraag* 114:4 (1997) 29-38.
- Ridderbos, Jan, *Nederlandse predikanten gevangen in kampen en/of omgekomen tijdens WO II* (Assen 2011).
- Smedema, Ids, 'Opletten en niet in de weg lopen is het enige parool'. Veldpredikers in de meidagen van 1940' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 35-51.
- Smit, C., 'Spiritualiteit in de krijgsmacht. De rol van de geestelijke verzorging bij Defensie', *Militaire Spectator* 182:5 (2013) 237-247.
- Smit, D.J., *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis. Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945* (Den Haag 1996).
- Snape, Michael, *God and the British Soldier. Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (Londen 2005).
- Swarte, J.L., *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Between Two Stools. Chaplaincy in the Armed Forces* (Kampen 1993).
- Takken, Hanneke, 'Els Boon, Jan Hoffenaar, Wilco Veltkamp (eds.), Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914', *Low Countries Historical Review* 132 (2017) 1-3.
- Ubels, K.H., 'Als we mensen leren schieten, moeten we hen ook leren praten. Over het vormingswerk van de Diensten Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht in verband met uitzendingen van militairen', *Kernvraag* 135:2 (2006) 7-14.

Veltkamp, Wilco, Jur Majoor en Jan Tom Schneider, 'Versterkt uit de strijd. De protestantse geestelijke verzorging en haar drie eerste hoofden 1945-1972: A.T.W. de Kluis, J.H. Sillevius Smitt en A.C.J. van der Poel' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp eds., *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 71-103.

Vos, Pieter, Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal. Moral injury en de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (rede gehouden te Groningen, 08-10-2019).

Wentholt, G.J.M., *Priesters in krijgstenue. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht* (Amsterdam 1993).

Wingerden, C. van, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland. Ontstaan, doelstelling, problemen* (Tilburg 1985).

Winkler, Martin M., 'Dulce et decorum est pro patria mori? Classical Literature in the War Film', *International Journal of the Classical Tradition* 7:2 (2000) 177-214.

Periodieken

'Ds. J.H. Vaandrager. Geestelijk verzorger der krijgsgevangenen.', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (30-05-1942).

Websites

Historiek, <https://historiek.net/krijgsgevangennl-site-over-krijgsgevangen-officieren-woii/16746/> (geraadpleegd 10-05-2021).

Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/chronologie/> (geraadpleegd 10-05-2021).

Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/oflag-xiii-b-neurenberg-langwasser/> (geraadpleegd 10-05-2021).

Krijgsgevangen.nl, <https://krijgsgevangen.nl/verklaring-op-erewoord/> (geraadpleegd 10-05-2021).

Ministerie van Defensie, <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/08/17/embleem-voor-boeddhistische-geestelijk-verzorgers> (geraadpleegd 10-05-2021).

Minister van Defensie, <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/12/12/bijleveld-%E2%80%98dutchbatters-verdienen-respect-voor-het-beste-willen-maken-in-onmogelijke-positie%E2%80%99> (geraadpleegd 10-05-2021).

TED, https://www.ted.com/talks/keith_lowe_why_we_need_to_stop_obsessing_over_world_war_ii (geraadpleegd 10-05-2021).